

Investigating the Impact of Institutional Ownership Concentration on the Relationship between Board Independence and Audit Services Fees: Contraposition Supply & Demand Based Perspectives

Mohammad Hassani

*Corresponding author, Assistant Prof., Department of Accounting & Auditing, Faculty of Management, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: m_hassani@iau-tnb.ac.ir

Hamideh Barkhordari

MSc., Department of Accounting & Auditing, Faculty of Management, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: hamideh7599@yahoo.com

Abstract

Objective: This research analyzed the impact of institutional ownership concentration on the relation between board independence and audit services fees to distinguish between supply & demand based perspectives, and also misalignment effect & expropriation effect hypotheses.

Methods: Statistical analyses include 118 firms listed in the Tehran Securities & Exchange over the period 2013 to 2018; thereby, 708 firm-year observations have analyzed. Research hypotheses have investigated through multivariate regression models using panel data and generalized least squares method.

Results: According to the results, there is a meaningful and positive relationship between board independence and audit services fees. In addition, there is a meaningful and negative relationship between institutional ownership concentration and audit services fees. Findings show that institutional ownership concentration has meaningful and negative impact on the relation between board independence and audit services fees. Also, these results confirmed at the high level of board independence and high level of ownership concentration. Other findings show that there is no relationship between auditor size and audit services fees. While firm size, debt ratio, receivables and inventories ratios, and audit opinion have a meaningful and positive relationship with audit services fees; but, current ratio and return on assets have meaningful and negative relationship with audit services fees.

Conclusion: The positive relationship between board independence and audit services fees is consistent with the demand based perspective of auditing services and complementary approach; also, the negative relationship between institutional ownership concentration and audit services fees is consistent with the supply based perspective of auditing services and substitutive approach. Based on the findings, the negative impact of institutional ownership concentration on the relationship between board independence and audit services fees is consistent with the expropriation effect hypothesis. As a whole, the research results can be useful for financial information users in determining the effective factors on audit fees.

Keywords: Audit services fees, Board independence, Institutional ownership concentration, Supply & Demand based perspectives, Misalignment effect, Expropriation effect hypotheses.

Citation: Hassani, M., & Barkhordari, H. (2020). Investigating the impact of Institutional Ownership Concentration on the relationship between Board Independence and Audit Services Fees: Contraposition Supply & Demand Based Perspectives. *Accounting and Auditing Review*, 27(1), 32-59. (in Persian)

Accounting and Auditing Review, 2020, Vol. 27, No.1, pp. 32-59

DOI: 10.22059/acctgrev.2020.275931.1008123

Received: October 07, 2019; Accepted: Febru 29, 2020

© Faculty of Management, University of Tehran

مطالعه تأثیر تمرکز مالکیت نهادی بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی: تقابل دیدگاه‌های مبتنی بر عرضه و تقاضا در قیمت گذاری خدمات حسابرسی

محمد حسنی

* نویسنده مسئول، استادیار، گروه حسابداری و حسابرسی، دانشکده مدیریت، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
رایانامه: m_hassani@iau-tnb.ac.ir

حمیده برخوردار

کارشناس ارشد، گروه حسابداری و حسابرسی، دانشکده مدیریت، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: hamideh7599@yahoo.com

چکیده

هدف: در پژوهش حاضر، تأثیر تمرکز مالکیت نهادی بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی بررسی شده است تا جایگاه دیدگاه‌های مبتنی بر عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی و همچنین جایگاه فرضیه‌های اثر جانشینی (بین مالکیت و کنترل) و مکمل (ریسک سلب مالکیت) مشخص شود.

روش: تحلیل‌های آماری پژوهش، بر اساس داده‌های استخراج شده از ۱۱۸ شرکت پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران، طی دوره زمانی ۶ ساله (۱۳۹۱ تا ۱۳۹۶) انجام شد که از ترکیب این داده‌ها، ۷۰۸ مشاهده شرکت - سال فراهم آمد. برای آزمون فرضیه‌های پژوهش از مدل‌های رگرسیون چندمتغیره داده‌های ترکیبی و روش حداقل مربعات تعمیم یافته استفاده شده است.

یافته‌ها: طبق نتایج به دست آمده، رابطه معنادار و مثبتی بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی وجود دارد. افزون بر این، بین تمرکز مالکیت و حق الزحمه خدمات حسابرسی رابطه معنادار و منفی برقرار است. از طرفی، نتایج گویای تأثیر معنادار و منفی تمرکز مالکیت نهادی بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی است. این روابط هم در سطوح بالای استقلال هیئت مدیره و هم در سطوح بالای تمرکز مالکیت تأیید شدند. بر اساس شواهد، اندازه مؤسسه حسابرسی رابطه معناداری با حق الزحمه خدمات حسابرسی شرکت‌های نمونه ندارد. حق الزحمه خدمات حسابرسی شرکت‌ها با اندازه، نسبت بدهی، نسبت حساب‌های دریافتی و موجودی‌ها و اظهار نظر حسابرس رابطه معنادار و مثبتی برقرار می‌کند؛ اما رابطه بین حق الزحمه خدمات حسابرسی شرکت‌ها با نسبت جاری و بازده دارایی‌ها معنادار و منفی است.

نتیجه گیری: رابطه معنادار مثبت بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی، با دیدگاه مبتنی بر تقاضای خدمات حسابرسی و رویکرد مکمل انطباق دارد. رابطه معنادار منفی بین تمرکز مالکیت و حق الزحمه خدمات حسابرسی با دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی و رویکرد جانشینی منطبق است و تأثیر معنادار و منفی تمرکز مالکیت نهادی بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی نیز، با دیدگاه اثر جانشینی بالقوه بین مالکیت و کنترل انطباق دارد.

کلیدواژه‌ها: حق الزحمه خدمات حسابرسی، استقلال هیئت مدیره، تمرکز مالکیت نهادی، دیدگاه‌های مبتنی بر عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی، رویکرد اثر جانشینی بین مالکیت و کنترل، رویکرد اثر ریسک سلب مالکیت.

استناد: حسنی، محمد؛ برخوردار، حمیده (۱۳۹۹). مطالعه تأثیر تمرکز مالکیت نهادی بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی: تقابل دیدگاه‌های مبتنی بر عرضه و تقاضا در قیمت گذاری خدمات حسابرسی. بررسی‌های حسابداری و حسابرسی، ۲۷(۱)، ۳۲-۵۹.

بررسی‌های حسابداری و حسابرسی، ۱۳۹۹، دوره ۲۷، شماره ۱، صص. ۳۲-۵۹.

DOI: 10.22059/acctgrev.2020.275931.1008123

دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۱۵، پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۱۰

© دانشکده مدیریت دانشگاه تهران

مقدمه

طبق تعریف سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۱ (۱۹۹۹) راهبری شرکتی به مجموعه روابط بین مدیریت، هیئت‌مدیره، سهام‌داران و سایر ذی‌نفعان شرکت گفته می‌شود. بانک جهانی^۲ (۱۹۹۹) نیز چارچوبی را برای مطالعه راهبری شرکتی ارائه کرده است. در این چارچوب نیروهای درونی و بیرونی وجود دارند که مواجهه آنها با یکدیگر، بر رفتار و فعالیت شرکت‌ها تأثیر می‌گذارد. نیروهای داخلی، روابط بین بازیگران اصلی شرکت را بیان می‌کنند و نیروهای بیرونی، رفتار عوامل داخلی را نظم می‌بخشند. ویژگی‌های نیروهای داخلی و بیرونی روش‌های مختلفی را برای ایجاد دامنه‌ای از سیستم‌های راهبری شرکتی فراهم می‌کند که انعکاسی از ساختارهای بازار، سیستم‌های قانونی، مقررات و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی هستند. حسابرسی، نمونه مشخص نیروهای بیرونی است که به‌عنوان حرفه مستقل و بخشی از سیستم نظارتی سهام‌داران شمرده می‌شود، وظیفه اعتباردهی به گزارش‌های مالی را دارد و به کمک آن می‌توان برای ذی‌نفعان اطمینان ایجاد کرد. در این راستا، ارزیابی حق‌الزحمه حسابرسی ارائه خدمات حسابرسی اهمیت خاصی دارد. طبق برخی شواهد، راهبری شرکتی و از جمله ساختار مالکیت و مدیران مستقل، از طریق تأثیر بر مسئله نمایندگی، اندازه، ریسک و پیچیدگی شرکت، بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر می‌گذارد. اهمیت این عوامل در هر کشوری متفاوت است (بن‌علی و لیسج،^۳ ۲۰۱۱). نتایج پژوهش‌ها، شواهد تجربی متفاوتی در خصوص تأثیر استقلال هیئت‌مدیره و تمرکز مالکیت بر حق‌الزحمه حسابرسی ارائه کرده‌اند. طبق دیدگاه مبتنی بر تقاضای حسابرسی، افزایش استقلال هیئت‌مدیره برای ایفای نقش نظارتی هیئت‌مدیره، مستلزم افزایش فشار برای دستیابی به اهداف حسابرسی است و رابطه مکمل و مثبتی بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی وجود دارد (اوسولیوان^۴، ۲۰۰۰؛ کارسلو، هرمانسون، نیل و ریلی^۵، ۲۰۰۲؛ آبوت، پارکر، پیترز و راغوناندان^۶، ۲۰۰۳؛ هی، نچل و لینگ^۷، ۲۰۰۸؛ بوزک و دیا^۸، ۲۰۱۷)؛ اما طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی، بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی، رابطه جانشینی و منفی برقرار است (تسوی، جگی و گول^۹، ۲۰۰۱). در برخی پژوهش‌ها، نقش تعدیلگر تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی بررسی شده است. طبق دیدگاه تقاضای حسابرسی، در صورت وجود مالکیت متمرکز و افزایش ریسک مالکیت و تضاد منافع بین سهام‌داران عمده و اقلیت، نقش مدیران مستقل هیئت‌مدیره حمایت از حقوق سهام‌داران اقلیت است. در نتیجه، مالکیت متمرکز، بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر مثبتی دارد (بوزک و دیا^{۱۰}، ۲۰۱۷). از طرفی، طبق دیدگاه عرضه حسابرسی، ترکیب هیئت‌مدیره و تمرکز مالکیت معیارهای جانشین جهت نظارت بر مدیریت هستند. مالکیت متمرکز با توانایی نظارت بر رفتار نادرست مدیران، رابطه مثبت بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی را کاهش می‌دهد (دسندر، آگیلرا، کرسی و گارسیا سستونا^{۱۱}، ۲۰۱۳).

برخی مطالعات در شناسایی عوامل مؤثر بر حق‌الزحمه حسابرسی اقتصادهای در حال توسعه، به این واقعیت اذعان

1. Organisation for Economic Co-operation and Development

2. World Bank

4. O'Sullivan

6. Abbot, Parker, Peters & Raghunandan

8. Bozec & Dia

10. Bozec & Dia

3. Ben Ali & Lesage

5. Carcello, Hermanson, Neal & Riley

7. Hay, Knechel & Ling

9. Tsui, Jaggi & Gul

11. Desender, Aguilera, Crespi & García Cestona

دارند که این کشورها از لحاظ محیط نظارتی و تقاضا برای خدمات حسابرسی، وضعیت متفاوتی دارند. این موضوع، پیامدهایی برای تقاضای خدمات حسابرسی و حق الزحمه حسابرسی به دنبال دارد. با این حال، اثر برخی سازوکارهای راهبردی شرکتی مانند استقلال هیئت‌مدیره و تمرکز مالکیت بر حق الزحمه حسابرسی، در اقتصادهای در حال توسعه مبهم است؛ به‌ویژه در صورت تمرکز بر دیدگاه‌های مبتنی بر عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی و توجه به فرضیه‌های اثر جانشینی بالقوه بین مالکیت و کنترل و اثر ریسک سلب مالکیت، بررسی موضوع اهمیت دارد (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). در برخی مطالعات داخلی، از جنبه‌هایی به بررسی عوامل مرتبط با حق الزحمه حسابرسی پرداخته شده و بر موضوعاتی مانند راهبردهای تجاری کسب‌وکار، سرمایه اجتماعی و سایر عوامل توجه شده است (صهبای قرقی، لاری دشت‌بیاض و فکور ثقیه، ۱۳۹۸؛ مهربان‌پور، جندقی قمی و رجب‌بیگی، ۱۳۹۷)؛ اما بر جنبه‌های استدلال نظری و تقابل دیدگاه‌های عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی در بسیاری از مطالعات داخلی تمرکز نشده است. از این رو، توجه به دیدگاه‌های مختلف در زمینه تأثیر تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق الزحمه حسابرسی مستقل، از جنبه‌های با اهمیت این پژوهش است. ساختار کلی مقاله شامل مبانی نظری و شواهد تجربی مطالعات پیشین، روش‌شناسی، مدل‌ها و متغیرها، یافته‌ها و در نهایت بحث و نتیجه‌گیری پژوهش است که در ادامه به تشریح هر یک از این بخش‌ها پرداخته می‌شود.

مبانی نظری پژوهش

افزایش اهمیت راهبردی شرکتی و اعمال کنترل در گزارشگری مالی، از افزایش مسئولیت مدیران در رسیدگی به راهبردی شرکتی در فرایند حسابرسی نشئت می‌گیرد. حسابرسان فعالیت‌های حسابرسی را انجام می‌دهند و باید با مدیران، هیئت‌مدیره و کمیته حسابرسی کار کنند تا سهام‌داران را از دریافت گزارشگری مالی با کیفیت بالا و حمایت از منافعشان مطمئن کنند (دسندر و همکاران، ۲۰۱۳). نتیجه پژوهش‌ها نشان داده است که راهبردی شرکتی ضعیف با کیفیت پایین گزارشگری مالی و مشکل کنترل داخلی مرتبط است. کیفیت راهبردی شرکتی بر ارزیابی ریسک کنترل و ذاتی اثر دارد و به موجب آن، بر ماهیت، زمان‌بندی و آزمون‌های حسابرسی تأثیر می‌گذارد. نظارت قوی به‌طور بالقوه، بودجه زمانی حسابرسی را کاهش می‌دهد، بی‌عیبی صورت‌های مالی را افزایش داده و افزایش کارایی حسابرسی را سبب می‌شود. ریسک حسابرسی به اثر متقابل ریسک ذاتی (ناشی از ویژگی‌های شرکت)، ریسک کنترل (مربوط به کیفیت کنترل داخلی) و ریسک عدم کشف (مربوط به شکست روش‌های حسابرسی در کشف اشتباه‌های با اهمیت) مرتبط است. مطابق چارچوب ریسک حسابرسی، راهبردی شرکتی ضعیف، ارزیابی ریسک ذاتی و ریسک کنترل را افزایش می‌دهد. افزایش این ریسک‌ها بر بودجه زمانی حسابرسی تأثیر گذارده و افزایش حق الزحمه حسابرسی مستقل را باعث می‌شود (دسندر و همکاران، ۲۰۱۳). اینکه چگونه و با چه مبلغی می‌توان کار حسابرسی را انجام داد تا هم اطمینان معقولی برای ذی‌نفعان حاصل شود و هم به بازده کافی بینجامد، دغدغه ذهنی محققان است (نیک‌بخت و تنانی، ۱۳۸۹).

حق الزحمه حسابرسی، وجوهی است که بابت دریافت خدمات حسابرسی و مطابق قرارداد یا توافق به مؤسسه حسابرسی پرداخت می‌شود. حق الزحمه حسابرسی بیشتر، محصول راهبردی شرکتی قوی است که علامتی برای سرمایه‌گذاران و اعتباردهندگان مبنی بر اتکاپذیر بودن صورت‌های مالی و کاهش ریسک محسوب می‌شود (کارسلو و همکاران، ۲۰۰۲). عوامل مختلفی بر حق الزحمه حسابرسی اثر می‌گذارد که طبق مبانی نظری، ویژگی‌های مؤسسه

حسابرسی و ویژگی‌های صاحب‌کار را شامل می‌شود (گریفین، لونت و سان^۱، ۲۰۱۰). حق‌الزحمه حساب‌برسان هم از دید مدیریت و سهام‌داران واحدهای در دست رسیدگی و هم از دید مؤسسه‌های حسابرسی اهمیت دارد. از دید مدیریت و سهام‌داران، گزارش حساب‌برسان که به ازای آن حاضر به پرداخت حق‌الزحمه حساب‌برسان می‌شوند، بسیار حائز اهمیت است؛ اما برای مؤسسه‌های حسابرسی، دو نکته در تعیین قیمت خدمات اهمیت دارد. نکته اول اینکه آنها باید به واحد مورد رسیدگی حق‌الزحمه‌ای اعلام کنند که متناسب با خدمات ارائه شده توسط آنها باشد و نکته دوم اینکه قیمت پیشنهادی باید بتواند با قیمت‌های پیشنهادی سایر مؤسسه‌های حسابرسی رقابت کند. قیمت خدمات حسابرسی از لحاظ نوع خدمات ارائه شده توسط حسابرس به ساختار مالی و اداری واحد در دست رسیدگی برمی‌گردد. در قسمت اول تعیین قیمت خدمات، حساب‌برسان با استفاده از تکنیک‌های حسابرسی مبتنی بر ریسک، می‌توانند حجم رسیدگی‌ها، بودجه زمانی لازم و همچنین نیروهای مورد نیاز در سطوح مختلف را برای کار مدنظر محاسبه کنند که با توجه به ساعات کار مورد نیاز در رده‌های مختلف و برآورد سایر هزینه‌ها، حق‌الزحمه مربوط به خدمات ارائه شده، مشخص می‌شود. ارزیابی قیمت خدمات در بخش دوم که حالت رقابتی دارد، به نظریه‌های اقتصادی مانند اقتصاد خرد و تخصیص منابع کمیاب اقتصادی برای پاسخ‌گویی به اشکال گوناگون تقاضا برمی‌گردد. در حرفه حسابرسی رقابت زیاد است و مؤسسه‌های حسابرسی مشتاق‌اند که صاحب‌کاران جدیدی بیابند. قضاوت درباره پذیرش صاحب‌کار، از مراحل بحرانی اولیه در فرایند مدیریت ریسک مؤسسه‌های حسابرسی، از نظر خطرهای نشئت‌گرفته از دعوی حقوقی و رسوایی‌های مرتبط با حرفه محسوب می‌شود. با رشد رقابت در حرفه، مؤسسه‌های حسابرسی به ضرورت ارائه خدمات با کیفیت بهتر و بهای کمتر پی برده‌اند. برای رقابت بر پایه‌ای غیر از کیفیت و متفاوت کردن خدمات، مؤسسه‌های حسابرسی به دنبال بهینه‌کردن حق‌الزحمه و بهترین پیشنهاد برای آن هستند. بدین ترتیب که هم درآمد خود را به حداکثر برسانند و هم کار را در شرایط رقابتی از دست ندهند. به همین منظور، آگاهی از عوامل مؤثر بر حق‌الزحمه حسابرسی بسیار مفید است (کاسل، جیروکس، میرز و عمر^۲، ۲۰۱۲).

در مبانی نظری، چند فرضیه عمده برای نیاز به حسابرسی و تعیین حق‌الزحمه حسابرسی مطرح شده است. این فرضیه‌ها عبارت‌اند از: فرضیه مباشرت یا نمایندگی، فرضیه اعتباربخشی و فرضیه علامت‌دهی. در عمل، یک یا ترکیبی از این فرضیه‌ها ممکن است در مقایسه با بقیه، متناسب با موقعیت فرهنگی و محیط قانونی و قضایی، توجیه بهتری ارائه کند (لم^۳، ۱۹۹۸). فرضیه نمایندگی، ریشه تقاضا برای حسابرسی را تضاد منافع مدیران، سهام‌داران، اعتباردهندگان، اتحادیه‌های کارگری و غیره می‌داند و حسابرس به‌عنوان رابط می‌تواند هزینه نمایندگی نشئت‌گرفته از رفتار خودسرانه کارگزاران را کاهش دهد. مطالعات گوناگونی در زمینه هزینه نمایندگی و تقاضا برای حسابرسی با کیفیت و برانگیختن مدیران برای استفاده از حساب‌برسان شایسته با حق‌الزحمه‌های بیشتر انجام شده است (واتز و زیمرمن^۴، ۱۹۸۳). فرضیه نظارت، فراهم‌کننده شواهد کافی برای استفاده مدیران از خدمات حسابرسی با کیفیت بالاست (والاس^۵، ۱۹۸۷). طبق این دیدگاه، شرکت‌ها برای کاهش دعوی حقوقی و انتقال مسئولیت داده‌های مالی به دیگران، ناچارند حسابرس مستقل و شایسته را بپذیرند و برای این پذیرش، باید حق‌الزحمه حسابرسی پرداخت کنند. تقاضا برای خدمات حسابرسی با کیفیت

1. Griffin, Lunt & Sun
3. Lem
5. Wallace

2. Cassell, Giroux, Myers & Omer
4. Watts & Zimmerman

بالا، در چارچوب فرضیه علامت‌دهی نیز بررسی شده است (والاس، ۱۹۸۷). طبق این فرضیه، حسابرسان به کاهش تصمیم‌های نادرست در بازار سرمایه کمک می‌کنند و شرکت‌ها سعی می‌کنند حسابرس معتبری را برگزینند تا به بازار سرمایه نشان دهند که عملیات شرکت شفاف و مناسب است. سرمایه‌گذاران بالقوه نیز در تصمیم‌های سرمایه‌گذاری از این علائم استفاده می‌کنند (لم، ۱۹۹۸). توجه این فرضیه برای قیمت‌گذاری خدمات حسابرسی بدین صورت است که مؤسسه‌های حسابرسی بزرگ و معتبر، از صاحب‌کاران حق‌الزحمه بیشتری طلب می‌کنند؛ زیرا این مؤسسه‌ها از کیفیت و اعتبار چشمگیری برخوردارند و شفافیت و عملکرد مناسب‌تری را برای شرکت به ارمغان می‌آورند (فرانسیس^۱، ۱۹۸۴). طبق فرضیه اعتباربخشی، حرفه حسابرسی ممکن است مدعی شود که در اعتباربخشی به نتایج صورت‌های مالی مسئولیتی ندارد؛ ولی سرمایه‌گذاران معتقدند که چنانچه در نتیجه استفاده از صورت‌های مالی گمراه‌کننده به آنها زیان وارد شود، حسابرسان باید تاوان آن را بپردازند و زیان آنها را جبران کنند. بنابراین، ممکن است در مواردی که سرمایه‌گذاران زیان می‌بینند، حسابرسان بازخواست شوند. در نتیجه، حسابرسان باید در قیمت‌گذاری خدمات خود این ریسک را لحاظ کنند و هرچه نتایج عملیات شرکتی ضعیف‌تر باشد، ریسک و حق‌الزحمه حسابرسی نیز افزایش می‌یابد (سیمونیک^۲، ۱۹۸۴).

حق‌الزحمه حسابرسی بیشتر، محصول راهبری شرکتی قوی است. اگر حق‌الزحمه حسابرسی زیاد باعث ارتباط اقتصادی بین حسابرس و صاحب‌کار شود، استقلال حسابرس کاهش می‌یابد و این حالت، ریسک اتکا به صورت‌های مالی صاحب‌کار را افزایش خواهد شد (کارسلو و همکاران، ۲۰۰۲). انتظار می‌رود که وجود راهبری شرکتی مناسب، بتواند از طریق اثر بر اندازه، ریسک و پیچیدگی واحد مورد حسابرسی، بر تقاضا برای حسابرسی مستقل واحد مورد حسابرسی اثرگذار باشد (هی و همکاران، ۲۰۰۸). مرور مبانی و پژوهش‌های انجام شده بیانگر این است که رابطه بین سازوکارهای راهبری شرکتی و حق‌الزحمه حسابرسی، مبتنی بر دو رویکرد است: رویکرد جانشینی و رویکرد مکمل. رویکرد جانشینی بر این دلالت دارد که منابع جایگزینی کنترلی با حق‌الزحمه حسابرسی، رابطه معکوس دارند. این فرضیه به‌طور ضمنی بر سناریوی متشکل از تصمیم‌گیرنده فردی مبتنی است که ریسک کل را حداقل کرده و می‌تواند نوعی توازن بین سازوکارهای کنترلی در شرکت ایجاد کند؛ به‌طوری که اگر یکی از آنها تقویت شود، دیگری ضعیف می‌شود. مطالعات مختلفی که روابط حسابرسی مستقل و دیگر منابع کنترلی را طبق دیدگاه جانشینی بررسی کرده‌اند، بر این باورند که تصمیم‌گیری در خصوص کاهش ریسک، به جابه‌جایی بالقوه بین یک منبع کنترلی با منبع کنترلی دیگر منجر می‌شود. در نتیجه، سازوکارهای راهبری شرکتی، از جمله کنترل‌های داخلی، به حق‌الزحمه حسابرسی کمتر می‌انجامد (هی و همکاران، ۲۰۰۸). طبق این رویکرد، راهبری بهتر، ریسک کنترل را کاهش داده و حق‌الزحمه حسابرسی کاهش می‌یابد (والاس، ۱۹۸۴؛ کوهن و هانو^۳، ۲۰۰۰؛ تسوی و همکاران، ۲۰۰۱؛ گریفین، لونت و سان^۴، ۲۰۰۸). از سوی دیگر، طبق مبانی نظری برخی مطالعات، ممکن است بین منابع کنترلی راهبری شرکتی رابطه مکمل وجود داشته باشد که به‌خاطر وجود سهام‌داران مختلف و بحث منافع و مخارج در تصمیم‌های فردی رخ می‌دهد. طبق دیدگاه مکمل، سازوکارهای

1. Francis
3. Cohen & Hanno

2. Simunic
4. Griffin, Lont, & Sun

راهبری شرکتی قوی‌تر و بهتر، بر کیفیت حسابرسی تأثیر دارند و تقاضا برای راهبری قوی‌تر، شرکت‌ها را ملزم می‌کند که در کنار سایر موارد، منابع کنترلی با کیفیت‌تری برای حسابرسی مستقل و حسابرسی داخلی فراهم کنند (هی و همکاران، ۲۰۰۸). طبق این رویکرد، مسئولیت حرفه‌ای و قانونی هیئت‌مدیره و ساختار مالکیتی با نیاز آنان به ارتباط مستقیم با محیط داخلی ترکیب شده و ممکن است موجب افزایش تقاضا برای حسابرسی شود و این موضوع سبب حق‌الزحمه حسابرسی می‌شود (اوسولیان، ۲۰۰۰؛ کارسلو و همکاران، ۲۰۰۲؛ فان و وانگ^۱، ۲۰۰۵).

تمرکز بر نظریه نمایندگی سبب شده است که پذیرش جنبه‌های نظری مفید راهبری شرکتی بیشتر شود (دوریسین و پوزون^۲، ۲۰۰۹). هیئت‌مدیره شرکت‌ها بخش مهم نظام راهبری شرکتی هستند، از این رو، بررسی ساختار هیئت‌مدیره و بررسی چگونگی عملکرد آنها اهمیت دارد (زهرا و پیرس^۳، ۱۹۸۹؛ ویسیچ و هرمالین^۴، ۲۰۰۳). هیئت‌مدیره شرکت‌ها نقش مهمی در راهبری شرکتی برعهده دارند. یکی از مصادیق ایفای مناسب این نقش، تمرکز بر سهم بیشتر مدیران مستقل در هیئت‌مدیره است. استقلال هیئت‌مدیره، یکی از ارکان راهبری شرکتی خوب قلمداد می‌شود؛ زیرا این موضوع به اعضای هیئت‌مدیره امکان می‌دهد که وظایف قانونی در زمینه نظارت بر مدیران شرکت را بهتر انجام دهند و به نحو بهتری از منافع سهام‌داران حمایت کنند (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). با وجود توجه فعالان و قانون‌گذاران بازارهای مالی بر نقش استقلال هیئت‌مدیره، شواهد تجربی در زمینه استقلال هیئت‌مدیره تا حدی نامشخص است (دالتون، دیلی، ایلیستراند و جانسون^۵، ۱۹۹۸؛ ویسیچ و هرمالین، ۲۰۰۳؛ براون، بیکس و ورهون^۶، ۲۰۱۱). بحث‌های موجود بین قانون‌گذاران و تدوین‌کنندگان دستورالعمل راهبری شرکتی، مبین این است که استقلال هیئت‌مدیره در اثربخشی هیئت‌مدیره عامل کلیدی به‌شمار می‌رود. استقلال هیئت‌مدیره به این معناست که عضو هیئت‌مدیره دارای وابستگی و منافع با اهمیتی در شرکت نباشد؛ از طرفی، وقتی عضو هیئت‌مدیره در استخدام شرکت باشد یا مدیر اجرایی شرکت یا شریک مؤسسه حسابرسی باشد که شرکت را حسابرسی می‌کند، آن عضو مستقل محسوب نمی‌شود. به نظر می‌رسد که مدیران غیراجرایی در مقایسه با مدیران اجرایی، به‌واسطه استقلالی که دارند، نقش نظارتی خود را برای نظارت بر عملکرد مدیران بهتر ایفا می‌کنند. نگاه مدیران مستقل به تصمیم‌ها و فعالیت‌های مدیریت شرکت‌ها بی‌طرفانه است (کاسنیک^۷، ۱۹۸۷).

یکی از موضوعات شایان توجه در پژوهش‌ها، ارتباط بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی است. تفسیر موضوع مستلزم توجه به دیدگاه مبتنی بر تقاضا و عرضه خدمات حسابرسی است. طبق دیدگاه مبتنی بر تقاضا برای حسابرسی، افزایش استقلال هیئت‌مدیره برای ایفای نقش نظارتی هیئت‌مدیره، مستلزم افزایش فشار به‌منظور دستیابی به اهداف حسابرسی است. اعتباربخشی اضافه‌ای که هیئت‌مدیره برای به‌کارگیری حسابرسی تقاضا می‌کند، زمانی توجیه‌پذیر است که منافع نهایی منتسب به هیئت‌مدیره بیشتر از هزینه‌های نهایی حسابرسی باشد (کارسلو و همکاران، ۲۰۰۲). طبق این دیدگاه، بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه مکملی برقرار است (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). برخی شواهد از وجود رابطه مثبت بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی حمایت کرده‌اند (اوسولیان، ۲۰۰۰؛ کارسلو

1. Fan & Wong

3. Zahra & Pearce

5. Dalton Daily, Ellstrand & Johnson

7. Kosnik

2. Durisin & Puzone

4. Weisbach & Hermalin

6. Brown, Beekes & Verhoeven

و همکاران؛ ۲۰۰۲؛ آبوت و همکاران، ۲۰۰۳؛ هی و همکاران، ۲۰۰۸؛ بوزک و دیا، ۲۰۱۷). در حالی که طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه، ممکن است رابطه جانشینی بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی وجود داشته باشد. طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه که دیدگاه حساب‌برسان است، افزایش استقلال هیئت‌مدیره به مفهوم وجود محیط کنترلی قوی در شرکت است و به نظر می‌رسد این موضوع با کاهش ارزیابی حساب‌برس از ریسک کنترل همراه باشد. این فرایند سبب کاهش اعمال رویه‌های حسابرسی و کاهش حق‌الزحمه حسابرسی می‌شود. طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی وجود داشته باشد (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). طبق دیدگاه جانشینی، وجود مدیران غیرموظف ممکن است سبب کاهش نیاز به حسابرسی شود، زیرا هیئت‌مدیره خود نظارت دقیق اعمال می‌کند؛ اما طبق دیدگاه مکمل، مسئولیت حرفه‌ای قانونی هیئت‌مدیره با نیاز آنان به ارتباط مستقیم با محیط داخلی ترکیب شده و سبب افزایش تقاضا برای حسابرسی می‌شود؛ زیرا آنان انتظار دارند اعتبار و شهرتشان حفظ شود (هی و همکاران، ۲۰۰۸). با توجه به این توضیحات، انتظار می‌رود رابطه استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی طبق دیدگاه مبتنی بر تقاضای خدمات حسابرسی و فرضیه مکمل، مثبت و طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی و فرضیه جانشینی، منفی باشد. برای بررسی روابط متغیرها در چارچوب تقابل دیدگاه‌های نظری، فرضیه اول به شرح زیر طرح شده است:

فرضیه ۱. بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی رابطه معناداری وجود دارد.

در برخی پژوهش‌ها، هنگام بررسی رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی، به نقش ساختار مالکیت و تمرکز توجه شده است (دسندر و همکاران، ۲۰۱۳؛ بوزک و دیا، ۲۰۱۷). تمرکز مالکیت عبارت است از: چگونگی توزیع سهام بین سهام‌داران شرکت‌ها. تمرکز مالکیت دلالت بر آن دارد که چه میزان از سهام یک شرکت معین در اختیار تعداد معدودی از مالکان است. هرچه تعداد سهام‌داران کمتر باشد، مالکیت متمرکزتر است. به نظر می‌رسد الگوی مالکیت سهام شرکت‌ها عاملی مهم در توزیع حق‌الزحمه حسابرسی باشد (رحمان‌خان، محبوب‌حسین و صدیقی^۱، ۲۰۱۱). به عقیده برخی صاحب‌نظران، وجود سهام‌داران عمده از یک سو زمینه‌ها و انگیزه‌های نظارت بر عملکرد مدیران را تقویت می‌کند. از طرفی، گاهی به دلیل بی‌انطباقی منافع و اهداف سهام‌داران بزرگ با منافع و انتظارات سهام‌داران خرد، هزینه‌های کنترل و همسو کردن خواسته‌های سهام‌داران عمده با منافع سایر سهام‌داران افزایش می‌یابد (دی‌آنجلو^۲، ۱۹۸۱). بیچاک و حمدانی^۳ (۲۰۰۹) دریافتند شرکت‌های دارای ساختار متمرکز مالکیت و به‌طور خاص مالکیت عمده و کنترلی، در قیاس با شرکت‌های با مالکیت پراکنده، راهبری شرکتی متفاوتی نیاز دارند. در شرکت‌های با مالکیت متمرکز، موضوع مهم، بررسی این ریسک است که سهام‌داران کنترلی عمده در قبال سهام‌داران اقلیت، رفتار فرصت‌طلبانه‌ای اعمال کنند (ریسک سلب مالکیت)؛ در حالی که به‌طور عمده، موضوع اصلی که باید در قانون توجه قرار گیرد، ریسک ناشی از اقدامات فرصت‌طلبانه مدیران در قبال سهام‌داران است (ریسک مشکلات نمایندگی و تضاد منافع) (بوزک و دیا، ۲۰۱۷).

بر اساس مباحث مطرح در نظریه نمایندگی، دو اثر مختلف ناشی از تمرکز مالکیت در نظر گرفته شده است که شامل اثر جانشینی بالقوه بین مالکیت و کنترل‌های داخلی و اثر ریسک سلب مالکیت است. از یک سو، مالکیت متمرکز

1. Rahman Khan, Mahboob Hossain & Siddiqui
3. Bebchuk & Hamdani

2. DeAngelo

به معنای وجود قدرت بیشتر سهام‌داران عمده و کنترلی است که می‌تواند سبب نظارت بیشتر شود. سهام‌داران عمده و کنترلی، در نظم بخشیدن به رفتارهای مدیریت نقش مهمی دارند و این موضوع می‌تواند سبب کاهش هزینه نمایندگی شود. از سوی دیگر، مالکیت متمرکز سبب افزایش ریسک مالکیت سهام‌داران اقلیت خواهد شد. این ریسک زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که سهام‌داران عمده هم انگیزه و تمایل و هم توانایی سلب مالکیت از سهام‌داران اقلیت را دارند. این موضوع می‌تواند سبب افزایش هزینه نمایندگی شود. سهام‌داران عمده و کنترلی انگیزه و قدرت بیشتری برای نظارت بر مدیریت دارند. در چنین موقعیتی، تضادهای موجود بین مدیران و سهام‌داران را می‌توان از طریق نظارت مؤثر اعمال شده توسط سهام‌داران عمده و کنترلی کاهش داد. سهام‌داران عمده و کنترلی به اطلاعات مربوط خصوصاً دسترسی دارند و با مدیریت در زمینه اتخاذ سیاست‌های شرکت مشارکت می‌کنند. حضور مالکان عمده می‌تواند به‌طور بالقوه، هزینه‌های نمایندگی ناشی از تضاد منافع بین مدیران و سهام‌داران را کاهش دهد. احتمال دارد که این مسئله، نیاز به نظارت مدیران توسط هیئت‌مدیره را نیز کاهش دهد. در نتیجه، طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود مالکیت متمرکز بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر منفی داشته باشد. به این ترتیب، ترکیب هیئت‌مدیره و تمرکز مالکیت، معیارهای جانشین یکدیگر برای نظارت بر مدیریت هستند. مالکیت متمرکز قادر است بر رفتارهای نادرست مدیران نظارت کند که در نتیجه، سبب کاهش رابطه مثبت بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی خواهد شد. از طرفی، مالکیت متمرکز می‌تواند سبب افزایش ریسک مالکیت و تضاد منافع بین سهام‌داران عمده و اقلیت شود. در نتیجه، الزام هیئت‌مدیره برای کنترل استفاده غیربهبینه از منابع شرکت توسط سهام‌داران عمده و کنترلی، بیشتر نمود پیدا می‌کند. در این وضعیت، مدیران مستقل هیئت‌مدیره می‌توانند نقش با اهمیتی در راستای حمایت از حقوق مالکیتی سهام‌داران اقلیت ایفا کنند. در نتیجه، طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود مالکیت متمرکز تأثیر مثبتی بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی داشته باشد. البته این امکان وجود دارد که هم‌راستایی منافع بین مالکان و مدیران، به‌واسطه زیان برآمده از افزایش ریسک مالکیت و تضاد منافع تحت‌الشعاع قرار گیرد. در چنین وضعیتی، ساختار مالکیت ممکن است نتواند اثر معناداری بر هزینه‌های نمایندگی شرکت داشته باشد. نقش مدیران مستقل، نظارت بر مدیران و سهام‌داران عمده کنترلی است. طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود مالکیت متمرکز بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی بی‌تأثیر باشد. از طرفی، نبود رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی در شرکت‌های با مالکیت پراکنده، بیانگر این است که مشکلات نمایندگی بین سهام‌داران عمده و اقلیت، بیشتر از مشکلات نمایندگی بین سهام‌داران و مدیران است (بوزک و دیا، ۲۰۱۷).

انتظار می‌رود طبق دیدگاه عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی، تمرکز مالکیت با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه معنادار داشته باشد. همچنین تأثیر تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی، طبق رویکرد اثر جانشینی بین مالکیت و کنترل، منفی و طبق رویکرد اثر ریسک سلب مالکیت، مثبت است (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). برای بررسی روابط متغیرها در چارچوب تقابل دیدگاه‌های نظری، دو فرضیه به شرح زیر مطرح می‌شود:

فرضیه ۲. بین تمرکز مالکیت و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی رابطه معناداری وجود دارد.

فرضیه ۳. تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی تأثیر معناداری دارد.

پیشینه تجربی پژوهش

میترا، جگی و الحیال^۱ (۲۰۱۹) دریافتند که در شرکت‌های با مدیران بیش‌اطمینان، وجود هیئت‌مدیره اثربخش، سبب تقاضای بیشتر برای حسابرسی باکیفیت شده و حق‌الزحمه حسابرسی در این شرکت‌ها افزایش می‌یابد. باسیل^۲ (۲۰۱۸) نشان داد که استقلال هیئت‌مدیره، اندازه هیئت‌مدیره، جلسات حسابرسی و پشتکار حسابرس بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر مثبتی دارند. هاراهاپ و پراستیو^۳ (۲۰۱۸) نشان دادند که مالکیت خارجی و دولتی بر حق‌الزحمه حسابرسی اثر مثبتی دارد؛ اما مالکیت مدیریتی بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر منفی می‌گذارد.

فاروق، کاظم، اوسما و لطیف^۴ (۲۰۱۸) دریافتند که هیئت‌مدیره اثربخش (اندازه، استقلال، دوگانگی وظایف، مالکیت و تلاش) با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه مثبتی دارد؛ اما اثربخشی کمیته حسابرسی (اندازه، استقلال و تلاش) با حق‌الزحمه حسابرسی، رابطه منفی برقرار می‌کند. باروسو، چیراز و لیسج^۵ (۲۰۱۸) نشان دادند در کشورهایی که نظریه سهام‌داران حاکم است، رابطه یو (U) شکلی بین سهام‌داران عمده و حق‌الزحمه حسابرسی برقرار است؛ اما در کشورهای که نظریه ذی‌نفعان حاکم است، رابطه یو شکل معکوسی بین سهام‌داران عمده و حق‌الزحمه حسابرسی برقرار می‌شود. بوزک و دیا (۲۰۱۷) نشان دادند هنگامی که مالکیت در شرکت‌ها متمرکز است، بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه مثبتی به‌وجود می‌آید. همچنین، وقتی بین حق رأی و حقوق جریان‌های نقدی مالکان فاصله باشد، رابطه استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی، قوی‌تر می‌شود.

کاسترو، پلیاس و سیلوا^۶ (۲۰۱۵) نشان دادند که راهبری شرکتی، پاداش مدیران و حسابرسی بزرگ، بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر می‌گذارند. اورهوقید و امنی^۷ (۲۰۱۴) نشان دادند که فعالیت و پشتکار هیئت‌مدیره، تجربه هیئت‌مدیره، اندازه هیئت‌مدیره، استقلال هیئت‌مدیره و استقلال کمیته حسابرسی بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر مثبتی دارند. بن‌علی و لیسج (۲۰۱۳) دریافتند که مالکیت دولتی تأثیر منفی و مالکیت نهادی تأثیر مثبتی بر حق‌الزحمه حسابرسی می‌گذارند؛ اما مالکیت خانوادگی بر حق‌الزحمه حسابرسی بی‌تأثیر است.

دسندر و همکاران (۲۰۱۳) دریافتند که وقتی مالکیت پراکنده است، خدمات حسابرسی و استقلال هیئت‌مدیره مکمل هم هستند، بنابراین، مالکیت متمرکز و ترکیب هیئت‌مدیره در نظارت بر مدیریت، جانشین هم محسوب می‌شوند. همچنین بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی، ارتباط وجود دارد. وو^۸ (۲۰۱۲) دریافت که بین راهبری شرکتی و حق‌الزحمه حسابرسی، رابطه منفی وجود دارد. رحمان‌خان و همکاران (۲۰۱۱) به این نتیجه رسیدند که بین حق‌الزحمه حسابرسی و تمرکز مالکیت رابطه منفی وجود دارد.

لیفشاتز، جاکوبی و فلداشتین^۹ (۲۰۱۰) به رابطه مثبت بین استقلال هیئت‌مدیره و پشتکار کمیته حسابرسی با حق‌الزحمه حسابرسی دست یافتند. لونتیس و دیمیتروپولوس^{۱۰} (۲۰۱۰) بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی

1. Mitra, Jaggi & Al-Hayale

3. Harahap & Prasetyo

5. Barroso, Chiraz & Lesage

7. Urhoghide & Emeni

9. Lifschutz, Jacobi & feldshtein

2. Basil

4. Farooq, Kazim, Usman & Latif

6. Castro, Peleias & Silva

8. Wu

10. Leventis & Dimitropoulos

رابطه مثبتی گزارش کردند. گریفین و همکارانش (۲۰۰۸) دریافتند که راهبری شرکتی بهتر، حسابرسان را قادر می‌سازد که ریسک و حق‌الزحمه حسابرسی را کاهش دهند. بو و شارما^۱ (۲۰۰۸) بین راهبری شرکتی و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه‌ای گزارش نکردند؛ البته به شواهدی دست یافتند که نشان می‌داد بین استقلال کمیته حسابرسی و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی وجود دارد. میترا، حسین و دیس^۲ (۲۰۰۷) به رابطه مثبتی بین مالکیت نهادی و حق‌الزحمه حسابرسی دست یافتند و رابطه بین مالکیت مدیران موظف و حق‌الزحمه حسابرسی را منفی گزارش کردند. یاتیم^۳ (۲۰۰۶) نشان داد که حق‌الزحمه حسابرسی با استقلال و جلسات هیئت‌مدیره و تخصص کمیته حسابرسی ارتباط مثبت دارد. فن و وانگ (۲۰۰۵) دریافتند که در برخی کشورهای آسیایی که شرکت‌هایی با مالکیت خانوادگی زیاد دیده می‌شود و قوانین حمایتی از سرمایه‌گذار قوی نیست، بین تمرکز مالکیت و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه مثبت وجود دارد. بدارد و جانستون^۴ (۲۰۰۴) دریافتند که با وجود رفتارهای نامناسب مدیریت در گزارشگری مالی که سبب ریسک راهبری شرکت می‌شود، ساعات کار و حق‌الزحمه حسابرسی افزایش می‌یابد. کارسلو و همکاران (۲۰۰۲) نشان دادند که استقلال، سخت‌کوشی، تجربه و تخصص هیئت‌مدیره سبب می‌شود که آنها نقش نظارتی بهتری ایفا کنند. این هیئت‌مدیره با اصرار بر گسترش فعالیت‌های حسابرسی، سبب می‌شود که حسابرسان فعالیت بیشتری را برنامه‌ریزی کرده و حق‌الزحمه بیشتری مطالبه کنند. تسوی و همکاران (۲۰۰۱) دریافتند که استقلال هیئت‌مدیره با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی دارد.

صالحی، لاری دشت‌بیاض و وظیفه‌دان (۱۳۹۸) نشان دادند که تغییر مدیرعامل و استقلال هیئت‌مدیره، بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیری نمی‌گذارد؛ اما تغییر رئیس هیئت‌مدیره، تأثیر منفی و تغییر وظایف مدیران موظف و غیرموظف تأثیر مثبتی بر حق‌الزحمه حسابرسی دارند. محسنی و بختیاری (۱۳۹۷) دریافتند که بین حق‌الزحمه حسابرسی و درصد اعضای غیرموظف هیئت‌مدیره، رابطه منفی و بین دوگانگی وظایف مدیرعامل و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه مثبت وجود دارد. همچنین، وقتی مالکیت پراکنده است، رابطه بین دوگانگی وظایف مدیرعامل و حق‌الزحمه حسابرسی قوی‌تر می‌شود. مرادی و محقق (۱۳۹۶) دریافتند که بین رقابت بازار محصول و حق‌الزحمه حسابرسی، رابطه مثبت وجود دارد و سازوکارهای راهبری شرکتی (اندازه هیئت‌مدیره، استقلال هیئت‌مدیره، دوگانگی وظایف مدیرعامل، مالکیت نهادی، تمرکز مالکیت و حسابرسی مستقل)، بر این رابطه تأثیر معکوس می‌گذارد. صادق‌نژاد و نونهال نهر (۱۳۹۶) دریافتند که بین سهام‌داران نهادی و هزینه حسابرسی رابطه وجود دارد؛ اما بین نسبت اعضای غیرموظف و هزینه حسابرسی ارتباطی مشاهده نکردند. لاری دشت‌بیاض و اورادی (۱۳۹۶) گزارش کردند که دوره تصدی مدیرعامل و جلسات هیئت‌مدیره بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر مثبت و دانش مالی مدیرعامل و اندازه هیئت‌مدیره بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر منفی می‌گذارد؛ اما استقلال هیئت‌مدیره بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیری ندارد. حساس‌یگانه، برزیده، تقوی‌فرد و فرهمند سیدآبادی (۱۳۹۵) دریافتند که گردش اجباری و اختیاری حسابرسی، اندازه حسابرسی و کیفیت مؤسسه حسابرسی بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر مثبت دارند. بر اساس مطالعات یزدی (۱۳۹۵) با افزایش اندازه حسابرسی، بر حق‌الزحمه حسابرسی افزوده می‌شود. در مقابل با افزایش مالکیت دولتی، حق‌الزحمه حسابرسی کاهش می‌یابد. مالکیت دولتی اثر کاهنده‌ای بر رابطه اندازه حسابرسی و حق‌الزحمه حسابرسی دارد. همچنین مالکیت مدیریتی تأثیر مثبت و مالکیت نهادی تأثیر منفی بر حق‌الزحمه حسابرسی دارند. بحری‌ثالث، بهنمون

1. Boo & Sharma
3. Yatim

2. Mitra, Hossain & Deis
4. Bedard & Johnstone

و مددی‌زاده (۱۳۹۵) بین استقلال هیئت‌مدیره با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه‌ای گزارش نکردند. از طرفی، بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی در شرکت‌های با نرخ مؤثر مالیاتی کمتر نیز، به رابطه‌ای دست نیافتند. رجبی، قربانی و شعبانی (۱۳۹۴) دریافتند که بین حق‌الزحمه حسابرسی، کیفیت سود و استقلال هیئت‌مدیره رابطه‌ای وجود ندارد. محمدآزادی و محمدی (۱۳۹۴) نشان دادند که بین مالکیت نهادی و حق‌الزحمه حسابرسی ارتباطی وجود ندارد؛ اما رابطه تمرکز مالکیت با حق‌الزحمه حسابرسی مثبت است. درخشی، بادآورنهدی و برادران حسن‌زاده (۱۳۹۴) دریافتند که تمرکز مالکیت و مالکیت دولتی تأثیر مثبت و مالکیت نهادی تأثیر منفی بر حق‌الزحمه حسابرسی دارند. خدادادی، قربانی و خوانساری (۱۳۹۳) نتیجه گرفتند که مالکیت خانوادگی و دولتی بر حق‌الزحمه حسابرسی اثرگذار است؛ اما مالکیت نهادی و مدیریتی بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیری نمی‌گذارد. ابراهیمی، پیوندی و فخارمنش (۱۳۹۳) دریافتند که مالکیت نهادی تأثیر مثبتی بر حق‌الزحمه حسابرسی دارد؛ اما مالکیت مدیریتی بر حق‌الزحمه حسابرسی بی‌تأثیر است. ملکیان، احمدپور و طالب‌تبار آهنگر (۱۳۹۱) مشاهده کردند که حق‌الزحمه حسابرسی با اعضای غیرموظف هیئت‌مدیره رابطه منفی و با دوگانگی وظایف مدیرعامل رابطه مثبت دارد. همچنین، وقتی مالکیت پراکنده است، رابطه دوگانگی وظایف مدیرعامل و حق‌الزحمه حسابرسی قوی‌تر می‌شود. داروغه حضرتی و پهلوان (۱۳۹۱) به این نتیجه رسیدند که استقلال هیئت‌مدیره با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی دارد. علوی‌طبری، رجبی و شهبازی (۱۳۹۰) دریافتند که حق‌الزحمه حسابرسی با مالکیت نهادی دولتی و شبه‌دولتی و نوع حسابرس رابطه مثبت دارد؛ اما با استقلال هیئت‌مدیره رابطه‌ای ندارد. حساس‌یگانه و داداشی (۱۳۸۸) دریافتند که ساختار هیئت‌مدیره، سهام‌دار عمده و سهام‌دار نهادی تأثیری بر حق‌الزحمه حسابرسی ندارند. رجبی و محمدی خشوئی (۱۳۸۷) به رابطه منفی بین وجود سهام‌داران نهادی کنترلی با حق‌الزحمه حسابرسی دست یافتند.

روش‌شناسی پژوهش

داده‌ها با استفاده از صورت‌های مالی حسابرسی شده، یادداشت‌های توضیحی، گزارش هیئت‌مدیره و گزارش حسابرس از طریق نرم‌افزار ره‌آورد نوین و شبکه کدال، گردآوری شده‌اند. اندازه‌گیری متغیرها با استفاده از نرم‌افزار اکسل و تحلیل آماری با استفاده از نسخه ۹ نرم‌افزار ای‌ویوز صورت گرفت. جامعه آماری پژوهش، شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران طی سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۶ است. طبق شرایط زیر از روش حذف سیستماتیک برای غربال جامعه استفاده شد؛ بر این اساس، تعداد ۱۱۸ شرکت طی ۶ سال از جامعه آماری انتخاب شدند.

۱. شرکت‌های منتخب جزء بانک‌ها، بیمه‌ها، لیزینگ‌ها، هلدینگ‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها نباشند.
۲. در طول دوره پژوهش، شرکت‌ها حضور مستمر و فعالی در بورس اوراق بهادار تهران داشته باشند.
۳. طی دوره پژوهش، سال مالی شرکت‌ها تغییر نکرده باشد.
۴. اطلاعات مربوط به حق‌الزحمه حسابرسی را افشا کرده باشند.

مدل‌های رگرسیون پژوهش و شرح متغیرهای آن

برای آزمون فرضیه‌های پژوهش، از مدل‌های رگرسیون چندمتغیره مبتنی بر داده‌های ترکیبی و طبق مشاهده‌های شرکت - سال مندرج در جدول ۱ استفاده شده است. نحوه اندازه‌گیری متغیرهای پژوهش نیز در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۱. مدل‌های رگرسیون پژوهش

مدل فرضیه اول (رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق الزحمه خدمات حسابرسی)
$ASF_{i,t} = \alpha + \beta_1 BIND_{i,t} + \beta_2 SIZE_{i,t} + \beta_3 CR_{i,t} + \beta_4 ROA_{i,t} + \beta_5 DEBT_{i,t} + \beta_6 RECINV_{i,t} + \beta_7 ABIG_{i,t} + \beta_8 AOPN_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$
مدل فرضیه دوم (رابطه بین تمرکز مالکیت و حق الزحمه خدمات حسابرسی)
$ASF_{i,t} = \alpha + \beta_1 OCON_{i,t} + \beta_2 SIZE_{i,t} + \beta_3 CR_{i,t} + \beta_4 ROA_{i,t} + \beta_5 DEBT_{i,t} + \beta_6 RECINV_{i,t} + \beta_7 ABIG_{i,t} + \beta_8 AOPN_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$
مدل‌های سوم (تأثیر تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق الزحمه حسابرسی)
$ASF_{i,t} = \alpha + \beta_1 BIND_{i,t} + \beta_2 OCON_{i,t} + \beta_3 BINDH_{i,t} * OCON_{i,t} + \beta_4 SIZE_{i,t} + \beta_5 CR_{i,t} + \beta_6 ROA_{i,t} + \beta_7 DEBT_{i,t} + \beta_8 RECINV_{i,t} + \beta_9 ABIG_{i,t} + \beta_{10} AOPN_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$
$ASF_{i,t} = \alpha + \beta_1 BIND_{i,t} + \beta_2 OCON_{i,t} + \beta_3 BIND_{i,t} * OCONH_{i,t} + \beta_4 SIZE_{i,t} + \beta_5 CR_{i,t} + \beta_6 ROA_{i,t} + \beta_7 DEBT_{i,t} + \beta_8 RECINV_{i,t} + \beta_9 ABIG_{i,t} + \beta_{10} AOPN_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$

جدول ۲. متغیرهای پژوهش و نحوه اندازه‌گیری آنها

نوع	نماد	شرح	اندازه‌گیری
وابسته	$ASF_{i,t}$	حق الزحمه حسابرسی	از طریق لگاریتم طبیعی حق الزحمه حسابرسی شرکت‌ها محاسبه می‌شود.
مستقل	$BIND_{i,t}$	استقلال هیئت‌مدیره	از طریق نسبت تعداد اعضای غیرموظف هیئت‌مدیره به تعداد اعضای هیئت‌مدیره اندازه‌گیری می‌شود.
مستقل	$BINDH_{i,t}$	سطح بالای استقلال هیئت‌مدیره	اگر استقلال هیئت‌مدیره هر شرکت - سال بیشتر از میانگین نسبت متناظر در شرکت‌های صنعت در دست بررسی باشد، کد یک و در غیر این صورت کد صفر در نظر گرفته می‌شود.
تعدیلگر	$OCON_{i,t}$	تمرکز مالکیت	شاخص هر فیندال هیرشمن و برابر با جمع توان دو درصد مالکیت هر یک از مالکان نهادی است.
تعدیلگر	$OCONH_{i,t}$	سطح بالای تمرکز مالکیت	اگر تمرکز مالکیت در هر شرکت - سال بیشتر از میانگین نسبت متناظر در شرکت‌های صنعت در دست بررسی باشد، کد یک و در غیر این صورت کد صفر در نظر گرفته می‌شود.
کنترلی	$SIZE_{i,t}$	اندازه	از طریق لگاریتم طبیعی درآمد فروش محاسبه می‌شود.
کنترلی	$CR_{i,t}$	نسبت جاری	از طریق نسبت ارزش دفتری دارایی‌های جاری به ارزش دفتری بدهی‌های جاری اندازه‌گیری می‌شود.
کنترلی	$ROA_{i,t}$	بازده دارایی‌ها	از طریق نسبت سود خالص عملیاتی به ارزش دفتری دارایی‌ها اندازه‌گیری می‌شود.
کنترلی	$DEBT_{i,t}$	نسبت بدهی	از طریق نسبت ارزش دفتری بدهی‌های بلندمدت به ارزش دفتری دارایی‌ها محاسبه می‌شود.
کنترلی	$RECINV_{i,t}$	دریافتی‌ها و موجودی‌ها	از نسبت جمع حساب‌های دریافتی و موجودی‌ها به ارزش دفتری دارایی‌ها به‌دست می‌آید.
کنترلی	اندازه حسابر	اندازه حسابر	اگر حسابر سازمان حسابرسی باشد، یک و در غیر این صورت صفر در نظر گرفته می‌شود.
کنترلی	$AOPN_{i,t}$	اظهار نظر حسابر	اگر حسابر اظهار نظر مقبول ارائه کند، یک و در غیر این صورت صفر در نظر گرفته می‌شود.

انتخاب مدل‌ها و متغیرها با توجه به پیشینه‌های مطالعاتی حوزه عوامل مؤثر بر حق الزحمه حسابرسی صورت گرفته است و در این راستا، از مبانی استدلالی پژوهش‌های باسیل (۲۰۱۸)، فاروق و همکاران (۲۰۱۸)، باروسو و همکاران (۲۰۱۸)، بوزک و دیا (۲۰۱۷)، کاسترو و همکاران (۲۰۱۵)، اورهوقید و امنی (۲۰۱۴)، دسندر و همکاران (۲۰۱۳)، وو (۲۰۱۲)، رحمان خان و همکاران (۲۰۱۱)، گریفین و همکاران (۲۰۱۰)، لیفشاتز و همکاران (۲۰۱۰)، لونتیس و دیمیتروپولوس (۲۰۱۰)، گریفین و همکاران (۲۰۰۸)، هی و همکاران (۲۰۰۸)، بو و شارما (۲۰۰۸)، یاتیم (۲۰۰۶)، هی، نچل و وانگ^۱ (۲۰۰۶)، فن و وانگ (۲۰۰۵)، کارسلو و همکاران (۲۰۰۲)، تسوی و همکاران (۲۰۰۱)، سیمونیک (۱۹۸۴) و برخی مطالعات داخلی مانند عباس‌زاده، قناد و به‌سودی (۱۳۹۶)، حساس‌یگانه و همکاران (۱۳۹۵)، خدادادی و همکاران (۱۳۹۳)، ملکیان و همکاران (۱۳۹۱) بهره برده شده است.

در برخی از این مطالعات، ویژگی‌های شرکت و ویژگی‌های حسابرس در تعیین حق الزحمه حسابرسی بررسی شده‌اند. از این رو، متغیرهای اندازه، نسبت جاری، بازده دارایی‌ها، نسبت بدهی و نسبت دریافتی‌ها و موجودی‌ها در قالب ویژگی‌های شرکت و متغیرهای بزرگی اندازه حسابرس و اظهارنظر حسابرس در قالب ویژگی‌های مؤسسه حسابرسی مد نظر قرار گرفته‌اند. همچنین، برای اجرای آزمون‌های تکمیلی به منظور بررسی روابط، تأثیر سطوح بالای استقلال هیئت مدیره و سطوح بالای تمرکز مالکیت در مدل‌های مجزایی ارزیابی شده‌اند.

یافته‌های پژوهش

نتایج آمار توصیفی متغیرهای پژوهش، شامل میانگین، میانه، انحراف معیار، چولگی، کشیدگی و تعداد مشاهده‌ها در جدول ۳ درج شده است. نتایج بررسی متغیرهای مجزایی، به دلیل ماهیت صفر و یک در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۳. آمار توصیفی متغیرهای پژوهش

متغیرها	میانگین	میانه	انحراف معیار	چولگی	کشیدگی	مشاهده‌ها
$ASF_{i,t}$	۲۰/۵۷۴	۲۰/۵۴۷	۰/۸۴۹۰	-۰/۱۲۰۶	۳/۱۰۶۰	۷۰۸
$BIND_{i,t}$	۰/۶۷۶۳	۰/۶۰۰۰	۰/۲۰۳۹	-۰/۳۴۰۴	۲/۸۴۰۸	۷۰۸
$OCON_{i,t}$	۰/۵۵۹۳	۰/۵۷۷۶	۰/۲۳۶۵	-۰/۳۸۹۸	۲/۳۵۵۴	۷۰۸
$SIZE_{i,t}$	۲۷/۲۲۳	۲۷/۳۵۹	۱/۲۳۷۱	-۰/۱۵۰۵	۴/۷۰۳۲	۷۰۸
$CR_{i,t}$	۱/۳۹۶۴	۱/۲۱۹۹	۰/۷۴۰۱	۲/۰۶۰۵	۹/۴۲۶۹	۷۰۸
$ROA_{i,t}$	۰/۰۹۱۷	۰/۰۷۸۸	۰/۱۴۵۶	-۰/۱۹۱۳	۸/۳۶۵۳	۷۰۸
$DEBT_{i,t}$	۰/۰۸۳۳	۰/۰۴۶۷	۰/۱۰۴۷	۳/۴۴۴۵	۲۲/۲۴۳	۷۰۸
$RECINV_{i,t}$	۰/۵۰۵۶	۰/۴۹۸۷	۰/۲۰۴۳	-۰/۲۰۴۳	۲/۰۲۷۶	۷۰۸

جدول ۴. نتایج توزیع متغیرهای مجازی پژوهش

کل مشاهده‌ها		مقدار یک		مقدار صفر		متغیرها
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱۰۰	۷۰۸	۴۷/۶۰	۳۳۷	۵۲/۴۰	۳۷۱	$BINDH_{i,t}$
۱۰۰	۷۰۸	۵۲/۱۲	۳۶۹	۴۷/۸۸	۳۳۹	$OCONH_{i,t}$
۱۰۰	۷۰۸	۲۰/۴۸	۱۴۵	۷۹/۵۲	۵۶۳	$ABIG_{i,t}$
۱۰۰	۷۰۸	۴۶/۰۵	۳۲۶	۵۳/۹۵	۳۸۲	$AOPN_{i,t}$

حق‌الزحمه حسابرسی مشاهده‌های مورد بررسی، به طور میانگین ۲۰/۵۷۴ واحد لگاریتم طبیعی، میانه آن ۲۰/۵۴۷ و انحراف معیار ۰/۸۴۹۰ است. حق‌الزحمه حسابرسی چولگی منفی و کشیدگی مثبت دارد. میانگین نسبت اعضای مستقل هیئت‌مدیره ۰/۶۷۶۳، میانه آن ۰/۶۰ و انحراف معیار آن ۰/۲۰۳۹ است. استقلال هیئت‌مدیره چولگی منفی و کشیدگی مثبت دارد. نسبت استقلال هیئت‌مدیره در ۴۷/۶۰ درصد مشاهده‌ها بیشتر از میانگین نسبت متناظر در شرکت‌هاست. میانگین تمرکز مالکیت ۰/۵۵۹۳، میانه آن ۰/۵۷۷۶ و انحراف معیار آن ۰/۲۳۶۵ است.

تمرکز مالکیت چولگی منفی و کشیدگی مثبت دارد. تمایل شاخص به سمت ۱، بیانگر تمرکز مالکیت و تمایل شاخص به سمت صفر، گویای تنوع مالکیت است. درصد تمرکز مالکیت در ۵۲/۱۲ درصد مشاهده‌ها بیشتر از میانگین نسبت متناظر در شرکت‌هاست. حدود ۲۰/۴۸ درصد مشاهده‌ها توسط سازمان حسابرسی و ۷۹/۵۲ درصد مشاهده‌ها توسط سایر حساب‌برسان، حسابرسی شده است. در ۴۶/۰۵ درصد مشاهده‌ها، حساب‌برس اظهارنظر مقبول و در ۵۳/۹۵ درصد مشاهده‌ها حساب‌برس اظهارنظر نامقبول ارائه داده است.

میانگین اندازه شرکت‌ها ۲۷/۲۲۳ واحد لگاریتم طبیعی فروش است. دارایی‌های جاری شرکت‌ها، به طور میانگین ۱/۳۹۶۴ برابر بدهی‌های جاری است. سودآوری شرکت‌ها، به طور میانگین ۹/۱۷۱ درصد دارایی‌ها است. بدهی‌های بلندمدت شرکت‌ها، به طور میانگین ۸/۳۳۳ درصد دارایی‌هاست. حساب‌های دریافتی و موجودی شرکت‌ها، به طور میانگین ۵۰/۵۵ درصد دارایی‌هاست. اندازه، بازده دارایی‌ها و دریافتی‌ها و موجودی‌ها چولگی منفی و نسبت جاری و نسبت بدهی چولگی مثبت دارند. تمام متغیرهای کنترلی کشیدگی مثبت دارند.

نتایج آزمون همبستگی بین متغیرها در جدول ۵ درج شده است. طبق نتایج، همبستگی بین متغیرهای توضیحی به اندازه‌ای قوی نیست که سبب هم‌خطی شود و می‌توان متغیرهای پژوهش را هم‌زمان در مدل‌های رگرسیون آزمون کرد. نتایج بررسی نرمال بودن و پایایی متغیرها در جدول ۶ مشاهده می‌شود. طبق نتایج مندرج در جدول، احتمال آماره جاکو - برا برای حق‌الزحمه خدمات حسابرسی بیشتر از سطح خطای ۵ درصد است؛ این موضوع بیانگر نرمال بودن توزیع متغیر وابسته است. همچنین احتمال آماره تی آزمون ریشه واحد متغیرها، کمتر از سطح خطای ۵ درصد است؛ بنابراین متغیرهای پژوهش همگی پایا هستند و مشکل ریشه کاذب در متغیرها وجود ندارد.

جدول ۵. همبستگی متغیرهای پژوهش

همبستگی احتمال آماره تی	$ASF_{i,t}$	$BIND_{i,t}$	$OCON_{i,t}$	$SIZE_{i,t}$	$CR_{i,t}$	$ROA_{i,t}$	$DEBT_{i,t}$	$RECINV_{i,t}$	$ABIG_{i,t}$	$AOPN_{i,t}$
	۱/۰۰۰۰									
	--									
		۱/۰۰۰۰								
		--								
			۱/۰۰۰۰							
			--							
				۱/۰۰۰۰						
				--						
					۱/۰۰۰۰					
					--					
						۱/۰۰۰۰				
						--				
							۱/۰۰۰۰			
							--			
								۱/۰۰۰۰		
								--		
									۱/۰۰۰۰	
									--	
										۱/۰۰۰۰
										--

جدول ۶. نرمال بودن و پایایی متغیرهای پژوهش

متغیرها	آماره جازکو - برا	احتمال آماره	آماره تی	احتمال آماره	مشاهده‌ها
$ASF_{i,t}$	۲/۰۵۴۵	۰/۳۵۷۹	-۲۸/۲۰۱۱	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$BIND_{i,t}$	۱۴/۴۲۵	۰/۰۰۰۷	-۶/۱۹۵۸۰	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$OCON_{i,t}$	۳۰/۱۸۷	۰/۰۰۰۰	-۷۰۰/۶۳۱	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$SIZE_{i,t}$	۸۸/۲۴۶	۰/۰۰۰۰	-۲۸/۴۶۴۸	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$CR_{i,t}$	۱۷۱۹/۵	۰/۰۰۰۰	-۲۰/۸۰۳۱	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$ROA_{i,t}$	۸۵۳/۵۱	۰/۰۰۰۰	-۱۶/۲۶۸۶	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$DEBT_{i,t}$	۱۲۳۳۳/۲	۰/۰۰۰۰	-۳۵/۹۲۷۲	۰/۰۰۰۰	۷۰۸
$RECINV_{i,t}$	۲۷/۹۱۰	۰/۰۰۰۰	-۲۰/۶۲۹۲	۰/۰۰۰۰	۷۰۸

نتایج بررسی الگوهای رگرسیونی چندمتغیره برای آزمون فرضیه‌های اول و دوم پژوهش، در دو جدول ۷ و ۸ و نتایج بررسی الگوی مدل‌های رگرسیونی چندمتغیره برای آزمون‌های تکمیلی فرضیه سوم پژوهش، در جدول‌های ۹ و ۱۰ درج شده است. طبق نتایج آزمون چاو، برحسب آماره‌های اف لیمر مدل‌ها (۷/۵۱۵۳، ۷/۴۹۱۰، ۷/۴۸۶۶ و ۷/۵۸۲۶) و احتمال آنها (۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰ و ۰/۰۰۰۰) که کمتر از سطح خطای ۵ درصد هستند، استفاده از داده‌های ترکیبی (در مقایسه با داده‌های تلفیقی) مناسب است. طبق نتایج آزمون هاسمن برحسب آماره‌های کای دو مدل‌ها (۲۶/۱۸۰، ۲۷/۴۵۰، ۲۷/۴۷۱ و ۲۲/۲۰۴) و احتمال آنها (۰/۰۰۱۰، ۰/۰۰۰۶، ۰/۰۰۲۲ و ۰/۰۱۴۱) که کمتر از سطح خطای ۵ درصد هستند، استفاده از روش اثرهای ثابت (در مقایسه با اثرهای تصادفی) مناسب است. طبق نتایج آزمون ناهمسانی واریانس باقی‌مانده‌ها طبق آماره نسبت درست‌نمایی با توزیع کای دو (۴۰۵/۱۵، ۴۰۳/۰۹، ۴۰۴/۵۱ و ۳۹۷/۰۲) و احتمال آنها (۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰ و ۰/۰۰۰۰) که کمتر از سطح خطای ۵ درصد هستند، استفاده از روش حداقل مربعات تعمیم‌یافته (در مقایسه با روش حداقل مربعات معمولی) مناسب است. طبق نتایج آماره‌های فیشر مدل‌ها (۵۶/۲۹۷، ۵۳/۸۹۴، ۵۳/۲۱۳ و ۵۲/۷۳۹) و احتمال آنها (۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰ و ۰/۰۰۰۰) که کمتر از سطح خطای ۵ درصد هستند، مدل‌های رگرسیون معنادار بوده و روابط خطی مشاهده می‌شود. آماره دوربین - واتسون مدل‌ها (۱/۷۲۲۰، ۱/۷۱۷۸، ۱/۷۱۰۲ و ۱/۷۱۲۶) طبق نتایج بررسی خودهم‌بستگی باقی‌مانده‌ها در آزمون بروش - پاگان که کمتر از سطح خطای ۵ درصد هستند، بیانگر آن است که باقی‌مانده‌ها استقلال دارند. طبق عامل تورم واریانس متغیرها که کمتر از ۵ است، بین متغیرهای توضیحی هم‌خطی وجود ندارد. ضرایب تعیین تعدیل‌شده مدل‌ها (۰/۹۰۷۲، ۰/۹۰۳۶/۹۰۳۴ و ۰/۹۰۲۸) حاکی از قدرت زیاد متغیرهای توضیحی برای تعیین حق‌الزحمه حسابرسی است.

جدول ۷. نتایج آزمون انتخاب الگوی مدل‌های رگرسیون بررسی فرضیه‌های پژوهش

آزمون	شرح	آماره	مدل (۱)		مدل (۲)	
			مقدار	احتمال	مقدار	احتمال
چاو	بررسی گزینش نوع داده‌های ترکیبی یا داده‌های تلفیقی	اف لیمر	۷/۵۱۵۳	۰/۰۰۰۰	۷/۴۹۱۰	۰/۰۰۰۰
هاسمن	بررسی گزینش نوع اثرهای ثابت یا اثرهای تصادفی	کای دو	۲۶/۱۸۰	۰/۰۰۱۰	۲۷/۴۵۰	۰/۰۰۰۶
نسبت درست‌نمایی	بررسی همسانی واریانس باقی‌مانده‌ها	کای دو	۴۰۵/۱۵	۰/۰۰۰۰	۴۰۳/۰۹	۰/۰۰۰۰

آماره‌های تی استقلال هیئت‌مدیره در مدل‌های اول، سوم و چهارم (۲/۷۲۳۷، ۳/۶۱۱۰ و ۳/۶۹۵۸) و احتمال آنها (۰/۰۰۶۶، ۰/۰۰۰۳ و ۰/۰۰۰۲)، کمتر از سطح خطای ۵ درصد به دست آمده و ضرایب تأثیر آنها مثبت است (۰/۲۷۳۲، ۰/۰۷۸۹ و ۰/۰۷۰۶). در نتیجه، در تأیید فرضیه اول پژوهش، بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی رابطه مستقیمی وجود دارد. این یافته بر دیدگاه مبتنی بر تقاضا برای حسابرسی منطبق است که طبق آن، رابطه مکملی بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی برقرار است. بدین ترتیب، هرچه تعداد اعضای مستقل بیشتری در هیئت‌مدیره شرکت‌ها حضور داشته باشند، حق‌الزحمه خدمات حسابرسی شرکت‌ها افزایش می‌یابد. از طرفی، با کاهش نسبت اعضای مستقل هیئت‌مدیره شرکت‌ها، حق‌الزحمه خدمات حسابرسی شرکت‌ها کاهش می‌یابد.

جدول ۸. نتایج نهایی برازش مدل‌های رگرسیون بررسی فرضیه‌های پژوهش

مدل رگرسیون ترکیبی با اثرهای ثابت به روش حداقل مربعات تعمیم یافته										متغیرهای توضیحی
مدل (۴)					مدل (۳)					
تورم واریانس	احتمال	آماره تی	خطای استاندارد	ضرایب	تورم واریانس	احتمال	آماره تی	خطای استاندارد	ضرایب	
-	۰/۰۰۰۰	۶/۶۰۱۵	۱/۵۹۲۲	۱۰/۵۱۱	-	۰/۰۰۰۰	۶/۲۲۴۹	۱/۵۲۳۴	۹/۴۸۳۱	C
					۱/۳۷۸۵	۰/۰۰۶۶	۲/۷۲۳۷	۰/۱۰۰۳	۰/۲۷۳۲	BIND _{i,t}
۱/۳۴۶۰	۰/۰۰۰۸	-۳/۳۷۵۱	۰/۰۸۷۵	-۰/۲۹۵۳						OCN _{i,t}
۱/۲۱۳۴	۰/۰۰۰۰	۶/۷۶۴۷	۰/۰۵۵۶	۰/۳۷۵۹	۱/۲۹۸۴	۰/۰۰۰۰	۷/۶۲۳۶	۰/۰۵۲۸	۰/۴۱۰۳	SIZE _{i,t}
۲/۲۲۷۶	۰/۰۰۶۴	-۲/۷۳۵۳	۰/۰۲۰۱	-۰/۰۵۴۹	۲/۱۵۹۷	۰/۰۰۸۰	-۲/۶۶۲۸	۰/۰۱۸۹	-۰/۵۰۴۴	CR _{i,t}
۲/۱۴۸۶	۰/۰۰۰۰	-۶/۰۲۴۳	۰/۱۱۰۲	-۰/۶۶۴۰	۱/۸۸۱۰	۰/۰۰۰۰	-۶/۱۲۳۳	۰/۱۱۷۹	-۰/۷۲۱۷	ROA _{i,t}
۱/۰۴۴۹	۰/۰۰۰۴	۳/۵۴۲۲	۰/۰۰۹۱۵۹	۰/۰۳۲۴	۱/۰۵۶۷	۰/۰۰۰۰	۴/۶۴۲۴	۰/۰۰۷۰	۰/۰۳۲۶	DEBT _{i,t}
۱/۲۹۶۴	۰/۰۰۳۸	۲/۹۰۷۷	۰/۰۵۵۱	۰/۱۶۰۳	۱/۳۰۹۲	۰/۰۴۳۹	۲/۰۱۹۲	۰/۰۵۴۱	۰/۱۰۹۳	RECINV _{i,t}
۱/۴۹۱۱	۰/۴۷۵۹	۰/۱۷۳۳	۰/۱۳۱۰	۰/۰۹۳۵	۱/۴۷۱۹	۰/۵۲۳۳	۰/۶۳۸۶	۰/۱۳۱۲	۰/۰۸۳۸	ABIG _{i,t}
۱/۰۴۹۲	۰/۰۶۴۷	۱/۸۵۰۸	۰/۰۲۹۶	۰/۰۵۴۷	۱/۰۸۰۶	۰/۰۴۷۸	۱/۹۸۳۰	۰/۰۳۰۳	۰/۰۶۰۱	AOPN _{i,t}
آماره فیشر					آماره فیشر					معناداری مدل
۵۳/۸۹۴					۵۶/۲۹۷					
احتمال آماره فیشر					احتمال آماره فیشر					توان توضیحی مدل
۰/۰۰۰۰					۰/۰۰۰۰					
ضریب تعیین تعدیل شده					ضریب تعیین تعدیل شده					استقلال پسماندها
۰/۹۰۳۴					۰/۹۰۷۲					
آماره دوربین-واتسون					آماره دوربین-واتسون					
۱/۷۱۷۸					۱/۷۲۲۰					

مشاهده‌ها: ۱۱۸ شرکت در دوره زمانی ۶ ساله از ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۶ (۷۰۸ مشاهده شرکت - سال)

متغیر وابسته: ASF_{i,t}

آماره‌های تی تمرکز مالکیت در مدل‌های دوم، سوم و چهارم (۳/۳۷۵۱، -۴/۰۶۵۴، -۲/۲۳۶۸) و احتمال آنها (۰/۰۰۰۸، ۰/۰۰۰۱ و ۰/۰۲۵۸)، کمتر از سطح خطای ۵ درصد به دست آمده و ضرایب تأثیر آنها منفی است (۰/۲۹۵۳، -۰/۳۰۳۶ و -۰/۲۲۵۵). در نتیجه، در تأیید فرضیه دوم پژوهش، بین تمرکز مالکیت و حق الزحمه خدمات حسابرسی رابطه معکوس وجود دارد. این یافته با دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی انطباق دارد که طبق آن، رابطه جانشینی بین تمرکز مالکیت و حق الزحمه حسابرسی برقرار است. به این ترتیب، هرچه مالکیت شرکت‌ها تمرکز بیشتر داشته باشد، حق الزحمه حسابرسی شرکت‌ها کاهش می‌یابد. از طرفی، با کاهش تمرکز مالکیت، حق الزحمه حسابرسی افزایش می‌یابد.

جدول ۹. نتایج آزمون انتخاب الگوی مدل‌های رگرسیون بررسی فرضیه‌های پژوهش

آزمون	شرح	آماره	مدل (۳)		مدل (۴)	
			مقدار	احتمال	مقدار	احتمال
چاو	بررسی گزینش نوع داده‌های ترکیبی یا داده‌های تلفیقی	اف لیمر	۷/۴۸۶۶	۰/۰۰۰۰	۷/۵۸۲۶	۰/۰۰۰۰
هاسمن	بررسی گزینش نوع اثرهای ثابت یا اثرهای تصادفی	کای دو	۲۷/۴۷۱	۰/۰۰۲۲	۲۲/۲۰۴	۰/۰۱۴۱
نسبت درست‌نمایی	بررسی همسانی واریانس باقی‌مانده‌ها	کای دو	۴۰۴/۵۱	۰/۰۰۰۰	۳۹۷/۰۲	۰/۰۰۰۰

جدول ۱۰. نتایج نهایی برازش مدل‌های رگرسیون بررسی فرضیه‌های پژوهش

مدل رگرسیون ترکیبی با اثرهای ثابت به روش حداقل مربعات تعمیم یافته										متغیرهای توضیحی	
مدل (۴)					مدل (۳)						
تورم واریانس	احتمال	آماره تی	خطای استاندارد	ضرایب	تورم واریانس	احتمال	آماره تی	خطای استاندارد	ضرایب		
-	۰/۰۰۰۰	۶/۶۷۶۰	۱/۵۸۹۶	۱۰/۶۱۲	-	۰/۰۰۰۰	۶/۵۷۹۸	۱/۶۰۷۸	۱۰/۵۷۹	C	
۱/۴۳۱۲	۰/۰۰۰۲	۳/۶۹۵۸	۰/۰۱۹۱	۰/۰۷۰۶	۲/۳۵۴۹	۰/۰۰۰۳	۳/۶۱۱۰	۰/۰۲۱۸	۰/۰۷۸۹	BIND _{i,t}	
۳/۱۵۹۶	۰/۰۲۵۸	-۲/۲۳۶۸	۰/۱۰۰۸	-۰/۲۲۵۵	۱/۵۲۶۵	۰/۰۰۰۱	-۴/۰۶۵۴	۰/۰۷۴۷	-۰/۳۰۳۶	OCON _{i,t}	
					۲/۴۹۱۶	۰/۰۱۱۳	-۲/۵۴۳۹	۰/۱۰۳۸	-۰/۲۶۴۲	BINDH _{i,t} * OCON _{i,t}	
۳/۱۹۵۵	۰/۰۰۰۰	-۵/۵۶۷۲	۰/۰۳۱۰	-۰/۱۷۲۸						BIND _{i,t} * OCONH _{i,t}	
۱/۲۴۵۸	۰/۰۰۰۰	۶/۷۰۲۶	۰/۰۵۵۹	۰/۳۷۴۶	۱/۲۴۳۹	۰/۰۰۰۰	۶/۷۰۷۹	۰/۰۵۶۰	۰/۳۷۵۹	SIZE _{i,t}	
۱/۷۳۶۱	۰/۰۰۵۶	-۲/۷۸۱۵	۰/۰۲۰۳	-۰/۰۵۶۴	۱/۷۲۸۱	۰/۰۰۳۴	-۲/۹۴۴۹	۰/۰۱۹۴	-۰/۰۵۷۳	CR _{i,t}	
۱/۶۱۴۸	۰/۰۰۰۰	-۵/۷۸۳۱	۰/۱۱۳۱	-۰/۶۵۳۹	۱/۶۰۸۲	۰/۰۰۰۰	-۵/۸۲۲۵	۰/۱۱۱۹	-۰/۶۵۱۷	ROA _{i,t}	
۱/۰۵۰۴	۰/۰۰۰۷	۳/۴۲۵۶	۰/۰۱۰۰	۰/۰۳۴۴	۱/۰۴۶۱	۰/۰۰۰۳	۴/۶۱۴۴	۰/۰۰۹۴	۰/۰۳۴۲	DEBT _{i,t}	
۱/۲۱۵۷	۰/۰۰۳۶	۲/۹۲۳۷	۰/۰۵۲۹	۰/۱۵۴۶	۱/۲۱۲۳	۰/۰۰۳۹	۲/۸۹۶۹	۰/۰۵۲۵	۰/۱۵۱۹	RECINV _{i,t}	
۱/۱۹۲۵	۰/۴۹۵۷	۰/۶۸۱۶	۰/۱۲۹۳	۰/۰۸۸۱	۱/۲۱۸۸	۰/۴۹۳۲	۰/۶۸۵۷	۰/۱۳۱۰	۰/۰۸۹۸	ABIG _{i,t}	
۱/۱۰۵۶	۰/۰۴۴۸	۲/۰۱۱۳	۰/۰۲۹۳	۰/۰۵۸۸	۱/۱۰۷۲	۰/۰۴۴۶	۲/۰۱۳۱	۰/۰۲۹۴	۰/۰۵۹۲	AOPN _{i,t}	
آماره فیشر					۵۳/۲۱۳	آماره فیشر					معناداری مدل
احتمال آماره فیشر					۰/۰۰۰۰	احتمال آماره فیشر					
ضریب تعیین تعدیل شده					۰/۹۰۳۶	ضریب تعیین تعدیل شده					توان توضیحی مدل
آماره دوربین-واتسون					۱/۷۱۰۲	آماره دوربین-واتسون					استقلال پسماندها

مشاهده‌ها: ۱۱۸ شرکت در دوره زمانی ۶ ساله از ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۶ (۷۰۸ مشاهده شرکت - سال)

متغیر وابسته: ASF_{i,t}

مقدار آماره تی تعامل سطح بالای استقلال هیئت‌مدیره با تمرکز مالکیت در مدل سوم (-۲/۵۴۳۹) و احتمال آن (۰/۰۱۱۳)، کمتر از سطح خطای ۵ درصد است و ضریب تأثیر آن منفی به‌دست آمده است (-۰/۲۶۴۲). از این رو، در تأیید فرضیه سوم پژوهش، تمرکز مالکیت در مشاهده‌های با سطح بالای استقلال هیئت‌مدیره، بر حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر معکوسی دارد. همچنین، مقدار آماره تی تعامل استقلال هیئت‌مدیره با سطح بالای تمرکز مالکیت در مدل چهارم (-۵/۵۶۷۲) و احتمال آن (۰/۰۰۰۰) کمتر از سطح خطای ۵ درصد و ضریب تأثیر آن منفی است (-۰/۱۷۲۸). از این رو، در تأیید فرضیه سوم پژوهش، بین استقلال هیئت‌مدیره در مشاهده‌های با سطح بالای تمرکز مالکیت و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه معکوسی وجود دارد. این نتایج با فرضیه اثر جانشینی بین مالکیت و کنترل داخلی انطباق دارد که طبق

آن، استقلال هیئت مدیره و تمرکز مالکیت، معیارهای جانشین در نظارت بر مدیریت اند. مالکیت متمرکز قادر است که بر رفتارهای نادرست مدیران نظارت کند و مسبب تضعیف رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه حسابرسی شود. بر اساس شواهد آزمون مدل‌های پژوهش، مقدار آماره‌های تی معیار نسبت جاری (۲/۶۶۲۸، ۲/۷۳۵۳، ۲/۹۴۴۹- و ۲/۷۸۱۵-) و احتمال آماره هر یک (۰/۰۰۸۰، ۰/۰۰۶۴، ۰/۰۰۳۴ و ۰/۰۰۵۶) و آماره‌های تی معیار بازده دارایی‌ها (۶/۱۲۳۳، ۶/۰۲۴۳، ۵/۸۲۲۵- و ۵/۷۸۳۱-) و احتمال آماره هر یک (۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰ و ۰/۰۰۰۰) کمتر از سطح خطای ۵ درصد به دست آمده است و رابطه معکوسی با حق الزحمه خدمات حسابرسی ایجاد کرده‌اند. اما آماره‌های تی معیار اندازه (۷/۶۲۳۶، ۶/۷۶۴۷، ۶/۷۰۷۹ و ۶/۷۰۲۶) و احتمال آنها (۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰، ۰/۰۰۰۰ و ۰/۰۰۰۰)، آماره‌های تی معیار نسبت بدهی (۴/۶۴۲۴، ۳/۵۴۲۲، ۴/۶۱۴۴ و ۳/۴۲۵۶) و احتمال آماره هر یک (۰/۰۰۰۴، ۰/۰۰۰۳ و ۰/۰۰۰۳)، آماره‌های تی معیار نسبت حساب‌های دریافتی و موجودی‌ها (۲/۰۱۹۲، ۲/۰۷۷، ۲/۰۸۹۶ و ۲/۹۲۳۷) و احتمال آماره هر یک (۰/۰۴۳۹، ۰/۰۰۳۸، ۰/۰۰۳۹ و ۰/۰۰۳۶) و آماره‌های تی معیار اظهار نظر حسابرس (۱/۹۸۳۰، ۱/۸۵۰۸، ۲/۰۱۳۱ و ۲/۰۱۱۳) و احتمال آماره هر یک (۰/۰۴۷۸، ۰/۰۵۹۳، ۰/۰۴۴۶ و ۰/۰۴۴۸) که کمتر از سطح خطای ۵ درصد به دست آمده‌اند، با حق الزحمه حسابرسی شرکت‌ها رابطه مستقیم ایجاد کرده‌اند. به طور کلی، در شرکت‌هایی که بزرگ‌ترند، سطح بدهی بیشتری دارند، در حساب‌های دریافتی و موجودی‌هایشان پیچیدگی زیادی دارند و شرکت‌هایی که حسابرس برای اطلاعات مالی آنها اظهار نظر مقبول ارائه داده است، حق الزحمه خدمات حسابرسی بیشتر است. از سوی دیگر، در شرکت‌هایی که کوچک‌ترند، بدهی کمتری دارند، سطح حساب‌های دریافتی و موجودی‌ها پیچیده نیست و حسابرس اظهار نظر نامقبول ارائه داده است، حق الزحمه خدمات حسابرسی کمتر است. اما، آماره‌های تی معیار اندازه حسابرس (۰/۶۳۸۶، ۰/۷۱۳۳، ۰/۶۸۵۷ و ۰/۶۸۱۶) و احتمال آماره هر یک (۰/۵۲۳۳، ۰/۴۷۵۹، ۰/۴۹۳۲ و ۰/۴۹۵۷) بیشتر از سطح خطای ۵ درصد به دست آمده است و رابطه معناداری با حق الزحمه حسابرسی ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری پژوهش

در چارچوب نظری نظام راهبری شرکتی، نیروهای داخلی و بیرونی وجود دارند که مواجهه آنها با یکدیگر، بر رفتار و فعالیت شرکت‌ها تأثیر می‌گذارد. طبق برخی شواهد، بین حسابرسی مستقل و سایر سازوکارهای راهبری شرکتی رابطه وجود دارد. بررسی رابطه بین معیارهای راهبری شرکتی و حق الزحمه حسابرسی، بر اساس رویکرد جانشینی و مکمل امکان‌پذیر است. طبق رویکرد جانشینی، گرفتن تصمیم در خصوص کاهش ریسک، به جابه‌جایی بالقوه بین یک منبع کنترلی با منبع دیگر منجر می‌شود. طبق رویکرد مکمل، به‌خاطر وجود سهام‌داران مختلف و لحاظ کردن منافع و مخارج در تصمیم‌های فردی، بین منابع کنترلی رابطه مکمل ایجاد می‌شود. همچنین بررسی روابط استقلال هیئت مدیره و تمرکز مالکیت با حق الزحمه حسابرسی، مستلزم توجه به دیدگاه مبتنی بر عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی است. در ضمن، طبق نظریه نمایندگی، دو اثر مختلف تمرکز مالکیت بر رابطه بین استقلال هیئت مدیره و حق الزحمه حسابرسی، شامل اثر جانشینی بالقوه بین مالکیت و کنترل و اثر ریسک سلب مالکیت است.

تأیید فرضیه اول پژوهش مبنی بر رابطه معنادار بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی با مبانی نظری دیدگاه مبتنی بر تقاضای خدمات حسابرسی و رویکرد مکمل انطباق دارد. دیدگاه مبتنی بر تقاضای خدمات حسابرسی بیانگر این است که مدیران مستقل تمایل دارند که برای ایفای نقش نظارتی خود تلاش بیشتری کنند، از این رو در جست‌وجوی دستیابی به اهداف حسابرسی هستند. طبق این دیدگاه، رابطه مثبتی بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی وجود دارد. همچنین طبق رویکرد مکمل، سازوکارهای راهبری شرکتی قوی‌تر و بهتر بر کیفیت حسابرسی تأثیر می‌گذارند و تقاضا برای راهبری قوی‌تر، شرکت‌ها را ملزم می‌کند که در کنار سایر موارد، منابع کنترلی باکیفیت‌تری برای حسابرسی مستقل و حسابرسی داخلی فراهم کنند (هی و همکاران، ۲۰۰۸). طبق این رویکرد، مسئولیت حرفه‌ای و قانونی هیئت‌مدیره و ساختار مالکیتی شرکت با نیاز آنان به ارتباط مستقیم با محیط داخلی ترکیب شده و موجب می‌شود که تقاضا برای حسابرسی مستقل افزایش یابد و این موضوع، حق‌الزحمه حسابرسی را افزایش می‌دهد (اوسولیوان، ۲۰۰۰؛ کارسلو و همکاران، ۲۰۰۲؛ فان و وانگ، ۲۰۰۵). نتایج فرضیه اول پژوهش با نتایج پژوهش باسیل (۲۰۱۸)، فاروق و همکاران (۲۰۱۸)، بوزک و دیا (۲۰۱۷)، اورهوقید و امنی (۲۰۱۴)، دسندر و همکاران (۲۰۱۱)، لیفشاتز و همکاران (۲۰۱۰)، لونتیس و دیمیتروپولوس (۲۰۱۰)، گریفین و همکاران (۲۰۰۸)، یاتیم (۲۰۰۶)، کارسلو و همکاران (۲۰۰۰) مطابقت و با نتایج پژوهش‌های تسوی و همکاران (۲۰۰۱)، محسنی و بختیاری (۱۳۹۷)، صادق‌نژاد و نونهال‌نهر (۱۳۹۶)، لاری دشت بیاض و اورادی (۱۳۹۶)، رجبی و همکاران (۱۳۹۴)، ملکیان و همکاران (۱۳۹۱)، داروغه و پهلوان (۱۳۹۱)، علوی‌طبری و همکاران (۱۳۹۰) مغایرت دارد. دلیل مغایرت این است که آنان یا بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی به رابطه‌ای دست نیافته‌اند یا رابطه را منفی شناسایی کرده‌اند. طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه، از دید حسابرسان افزایش استقلال هیئت‌مدیره، به مفهوم وجود محیط کنترلی قوی است و این موضوع با کاهش ارزیابی حسابرس از ریسک کنترل همراه است. این فرایند سبب کاهش اعمال رویه‌های حسابرسی و کاهش حق‌الزحمه حسابرسی می‌شود. طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی وجود داشته باشد (بوزک و دیا، ۲۰۱۷). طبق دیدگاه جانشینی، وجود مدیران غیرموظف ممکن است که نیاز به حسابرسی را کاهش دهد؛ زیرا هیئت‌مدیره نظارت دقیق اعمال می‌کند. طبق دیدگاه مکمل، مسئولیت قانونی هیئت‌مدیره با نیاز آنان به ارتباط مستقیم با محیط داخلی ترکیب شده و افزایش تقاضای حسابرسی را سبب می‌شود (هی و همکاران، ۲۰۰۸).

تأیید فرضیه دوم پژوهش مبنی بر وجود رابطه معنادار بین تمرکز مالکیت و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی در انطباق با مبانی نظری دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی و رویکرد جانشینی است. طبق دیدگاه مبتنی بر عرضه خدمات حسابرسی، افزایش تمرکز مالکیت به دلیل ایجاد محیط کنترلی قوی با کاهش ارزیابی حسابرس از ریسک کنترل همراه است. این امر سبب می‌شود که رویه‌های حسابرسی و حق‌الزحمه حسابرسی کاهش یابد. از این رو، انتظار می‌رود که بین تمرکز مالکیت و حق‌الزحمه حسابرسی رابطه منفی وجود داشته باشد. رویکرد جانشینی بر این دلالت دارد که منابع جایگزینی کنترلی با حق‌الزحمه حسابرسی رابطه معکوس ایجاد می‌کند. این فرضیه بر سناریوی متشکل از تصمیم‌گیرنده فردی مبتنی است که ریسک کل را حداقل کرده و نوعی توازن بین سازوکارهای کنترلی در شرکت ایجاد می‌کند؛ در حقیقت اگر یکی از آنها تقویت شود، دیگری ضعیف می‌شود. استدلال دیدگاه جانشینی این است که گرفتن تصمیم درباره

کاهش ریسک، به جابه‌جایی بالقوه بین منبع کنترلی با منبع کنترلی دیگر منجر می‌شود. راهبری بهتر، ریسک کنترل را کاهش می‌دهد و از حق‌الزحمه حسابرسی می‌کاهد (والاس، ۱۹۸۴؛ کوهن و هانو، ۲۰۰۰؛ تسو و همکاران، ۲۰۰۱؛ گریفین و همکاران، ۲۰۰۸). نتایج فرضیه دوم پژوهش با نتایج پژوهش‌های دسندر و همکاران (۲۰۱۱)، رحمان‌خان و همکاران (۲۰۱۱)، میترا و همکاران (۲۰۰۷)، رجبی و محمدی‌خسویی (۱۳۸۷) مطابقت و با نتایج پژوهش‌های فن و وانگ (۲۰۰۵)، محمدآزادی و محمدی (۱۳۹۴)، درخشی و همکاران (۱۳۹۴)، حساس‌یگانه و داداشی (۱۳۸۸) مغایرت دارد.

تأیید فرضیه سوم پژوهش مبنی بر تأثیر معنادار تمرکز مالکیت بر رابطه استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه خدمات حسابرسی و همچنین تأیید روابط در سطح بالای تمرکز مالکیت و سطح بالای استقلال هیئت‌مدیره، با دیدگاه اثر جانشینی بالقوه بین مالکیت و کنترل منطبق است. طبق این دیدگاه، مالکیت متمرکز، به معنی قدرت بیشتر سهام‌داران عمده و کنترلی است که می‌تواند سبب نظارت بیشتر شود. سهام‌داران عمده کنترلی، انگیزه و قدرت بیشتری برای نظارت بر مدیریت و نظم‌بخشیدن به رفتارهای مدیریت دارند. در چنین وضعیتی، تضادهای موجود بین مدیران و سهام‌داران را می‌توان از طریق نظارت مؤثر اعمال شده توسط سهام‌داران عمده و کنترلی کاهش داد. حضور مالکان عمده، به‌طور بالقوه سبب می‌شود که هزینه‌های نمایندگی برآمده از تضاد منافع بین مدیران و سهام‌داران کاهش یابد. این موضوع می‌تواند نیاز به نظارت هیئت‌مدیره را کاهش دهد. طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود مالکیت متمرکز بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی تأثیر منفی داشته باشد. نتایج فرضیه سوم پژوهش با نتایج پژوهش دسندر و همکاران (۲۰۱۱) مطابقت دارد؛ اما با نتایج پژوهش بوزک و دیا (۲۰۱۷) مغایر است. دلیل مغایرت این است که این پژوهشگران اعتقاد داشتند که مالکیت متمرکز می‌تواند ریسک مالکیت و تضاد منافع بین سهام‌داران عمده و سهام‌داران اقلیت را افزایش دهد. در نتیجه، الزام هیئت‌مدیره برای کنترل استفاده غیربهرینه از منابع شرکت توسط سهام‌داران عمده و کنترلی بیشتر نمود پیدا می‌کند. در این شرایط، مدیران مستقل هیئت‌مدیره باید نقش با اهمیتی برای حمایت از حقوق مالکیتی سهام‌داران اقلیت ایفا کنند. در نتیجه، طبق این دیدگاه، انتظار می‌رود مالکیت متمرکز تأثیر مثبتی بر رابطه بین استقلال هیئت‌مدیره و حق‌الزحمه حسابرسی داشته باشد.

یکی از عوامل محدودیتی در اجرای پژوهش حاضر، عدم افشای حق‌الزحمه حسابرسی در برخی از شرکت‌ها بود که این مسئله، بر تعمیم شواهد تجربی به برخی شرکت‌ها تأثیر می‌گذارد. با این حال، با توجه به ماهیت کاربردی پژوهش، به سهام‌داران، اعتباردهندگان، مدیران، حساب‌رسان و تحلیلگران پیشنهاد می‌شود که نتایج پژوهش حاضر در زمینه عوامل مؤثر بر حق‌الزحمه حسابرسی توجه کنند و از آنجا که حق‌الزحمه حسابرسی از معیارهای کیفیت حسابرسی و از جمله سازوکارهای راهبری شرکتی است، در خصوص اطمینان‌بخشی حسابرسی شرکت‌ها در تصمیم‌های خود دقت کنند. نتایج پژوهش، ضمن شناسایی عوامل مؤثر در تعیین حق‌الزحمه حسابرسی، برای مدیران شرکت‌ها و حساب‌رسان آنها نیز سودمند است؛ چرا که شاید بتوان با توجه به آن، الگوی مناسبی برای تعیین حق‌الزحمه‌های حسابرسی، طبق رویه‌های قانونی در بازار خدمات حسابرسی پیشنهاد کرد و از این راه اطمینان‌بخشی سازوکار حسابرسی با قابلیت اتکای بیشتری مورد توجه سایر گروه‌های ذی‌نفع قرار خواهد گرفت.

به محققان پیشنهاد می‌شود که نقش حسابرسان در کشف مدیریت و هموارسازی سود و تأثیر آن بر حق‌الزحمه حسابرسی را بررسی کنند. بررسی موضوع پژوهش با در نظر گرفتن حق‌الزحمه غیرعادی حسابرسی و همچنین بررسی نقش محیط اقتصاد کلان مانند وضعیت رونق یا رکود اقتصادی و عوامل مرتبط با اقتصاد خرد سطح شرکت‌ها، مانند وضعیت مالی آنها در ارتباط با موضوع پژوهش، از دیگر پیشنهادها می‌باشد.

پیشنهاد می‌شود جایگاه دیدگاه‌های عرضه و تقاضای خدمات حسابرسی و فرضیه‌های جانشینی و مکمل در خصوص رابطه بین حق‌الزحمه خدمات حسابرسی با سایر ویژگی‌های هیئت‌مدیره شامل اندازه، تخصص مالی، جنسیت و فعالیت و همچنین سایر انواع مالکیت شامل مالکیت عمده، مدیریتی، دولتی و خانوادگی بررسی شود.

منابع

- ابراهیمی، سید کاظم؛ پیوندی، محمود؛ فخارمنش، محمدرضا (۱۳۹۳). بررسی تأثیر ساختار مالکیت بر حق‌الزحمه حسابرسی و اظهار نظر حسابرسان مستقل. *حسابداری مالی*، ۶ (۲۴)، ۵۹-۷۸.
- بحری ثالث، جمال؛ بهنمون، یعقوب؛ مددی‌زاده، ابراهیم (۱۳۹۵). تأثیر استراتژی مالیاتی جسورانه و ترکیب هیئت‌مدیره بر حق‌الزحمه حسابرسی. *دانش حسابداری و حسابرسی مدیریت*، ۵ (۲۰)، ۱۳-۲۶.
- حساس یگانه، یحیی؛ داداشی، ایمان (۱۳۸۸). تأثیر حاکمیت شرکتی بر تصمیم‌پذیرش صاحب‌کار و حق‌الزحمه حسابرسی. *حسابداری مدیریت*، ۲ (۱)، ۱-۱۰.
- حساس یگانه، یحیی؛ برزیده، فرخ؛ تقوی‌فرد، محمدتقی؛ فرهمند سیدآبادی، محمد (۱۳۹۵). بررسی تأثیر گردش اجباری مؤسسه حسابرسی بر حق‌الزحمه حسابرسی و رقابت در بازار حسابرسی. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۳ (۳)، ۳۳۳-۳۵۲.
- خدادادی، ولی؛ قربانی، رامین؛ خوانساری، نیکو (۱۳۹۳). بررسی تأثیر ساختار مالکیت بر حق‌الزحمه حسابرسی. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۱ (۱)، ۵۷-۷۲.
- داروغه حضرتی، فاطمه؛ پهلوان، زهرا (۱۳۹۱). تأثیر سطوح مدیریت سود و استقلال هیئت‌مدیره بر هزینه حسابرسی در شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران. *حسابداری مدیریت*، ۵ (۱۵)، ۵۵-۶۷.
- درخشی، رضا؛ بادآورنهدی، یونس؛ برادران حسن‌زاده، رسول (۱۳۹۴). تأثیر ساختار مالکیت و ساختار مالی بر حق‌الزحمه حسابرس. *دانش حسابرسی*، ۱۵ (۶۰)، ۹۳-۱۱۳.
- رجبی، روح‌الله؛ محمدی‌خوشنوی، حمزه (۱۳۸۷). هزینه‌های نمایندگی از دید حاکمیت شرکتی و قیمت‌گذاری خدمات حسابرسی مستقل. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۱۵ (۴)، ۳۵-۵۲.
- رجبی، روح‌الله؛ قربانی، محمود؛ شعبانی، کیوان (۱۳۹۴). رابطه هزینه حسابرسی مستقل با کیفیت سود و استقلال هیئت‌مدیره در بورس اوراق بهادار تهران. *دانش حسابرسی*، ۱۵ (۵۹)، ۱۰۹-۱۲۶.
- صادق‌نژاد، سعید؛ نونهال نهر، علی‌اکبر (۱۳۹۶). بررسی رابطه اندازه شرکت، سهام‌داران نهادی و استقلال هیئت‌مدیره با هزینه حسابرسی. *مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و حسابداری*، تهران، مؤسسه آموزش عالی صالحان.

- صالحی، مهدی؛ لاری دشت بیاض، محمود؛ وظیفه‌دان، نجمه (۱۳۹۸). بررسی رابطه بین تغییر مدیران و حق الزحمه حسابرسی. *دانش حسابرسی*، ۱۹ (۷۴)، ۵۳-۷۵.
- صهبای قرقی، المیرا؛ لاری دشت بیاض، محمود؛ فکور ثقیه، امیرمحمد (۱۳۹۸). گزارش حسابرس و حق الزحمه حسابرسی: نقش راهبردهای کسب و کار. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۶ (۴)، ۵۱۷-۵۴۳.
- عباس‌زاده، محمدرضا؛ قناد، مصطفی؛ به‌سودی، افشین (۱۳۹۶). رقابت در بازار محصول، معاملات با اشخاص وابسته و بهای خدمات حسابرسی. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۴ (۱)، ۶۱-۸۰.
- علوی طبری، سیدحسین؛ رجبی، روح‌الله؛ شهبازی، منصوره (۱۳۹۰). رابطه بین نظام راهبری و حق الزحمه حسابرسی مستقل شرکت‌ها. *دانش حسابداری*، ۲ (۵)، ۷۵-۱۰۱.
- لاری دشت بیاض، محمود؛ اورادی، جواد (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین دوره تصدی و دانش مالی مدیرعامل با حق الزحمه حسابرسی. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۴ (۱)، ۸۱-۱۰۲.
- محسنی، عبدالرضا؛ بختیاری، عیسی (۱۳۹۷). رابطه سازوکارهای راهبری شرکتی و حق الزحمه حسابرسی. *مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و حسابداری*، تهران، انجمن مدیریت ایران.
- محمدآزادی، زهرا؛ محمدی، اسفندیار (۱۳۹۴). مالکیت نهادی، تمرکز مالکیت و حق الزحمه حسابرسی. *دانش حسابرسی*، ۱۵ (۶۰)، ۱۶۵-۱۷۶.
- مرادی، محمد؛ محقق، فاطمه (۱۳۹۶). رقابت بازار محصول و حق الزحمه حسابرسی: با تأکید بر نقش حاکمیت شرکتی. *پژوهش‌های تجربی حسابداری*، ۷ (۲)، ۳۳-۵۲.
- ملکیان، اسفندیار؛ احمدپور، احمد؛ طالب‌تبار آهنگر، میثم (۱۳۹۱). بررسی رابطه برخی از سازوکارهای حاکمیت شرکتی، حق الزحمه حسابرسی و مالکیت شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران. *پژوهش‌های حسابداری مالی*، ۴ (۴)، ۳۷-۵۰.
- مهربان‌پور، محمدرضا؛ جندقی قمی، محمد؛ رجب‌بیک، محمدعلی (۱۳۹۷). سرمایه اجتماعی و حق الزحمه حسابرسی. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۲۵ (۲)، ۲۶۹-۲۸۸.
- نیکبخت، محمدرضا؛ تنانی، محسن (۱۳۸۹). آزمون عوامل مؤثر بر حق الزحمه حسابرسی صورت‌های مالی. *پژوهش‌های حسابداری مالی*، ۲ (۲)، ۱۱۱-۱۳۳.
- یزدی، امیرحسین (۱۳۹۵). بررسی تأثیر مالکیت دولتی بر رابطه بین اندازه حسابرس و قیمت‌گذاری خدمات حسابرسی مستقل. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.

References

- Abbaszadeh, M.R., Ghannad, M., & Behsoodi, A. (2017). Product Market Competition, Related Party Transactions and Fee of Audit Services, *Journal of Accounting & Auditing Review*, 24(1), 61-80. (in Persian)
- Abbott, L.J., Parker, S., Peters, G.F., & Raghunandan, K. (2003). The Association between Audit Committee Characteristics and Audit Fees. *Auditing: Journal of Practice and Theory*, 22(2), 17-32.

- Alavi Tabari, S. H., Rajabi, R., Shahbazi, M. (2011). The Relationship Between Corporate Governance and Audit Fees. *Journal of Accounting Knowledge*, 2(5), 75-101. (in Persian)
- Bahri Sales, J., Behnemoon, Y., Madadzadeh, E. (2017). The effect of tax aggressiveness and board of director composition on audit fees, *Journal of Management Accounting & Auditing Knowledge*, 5(20), 13-26. (in Persian)
- Barroso, R., Chiraz Ben, A. & Cédric, L. (2018). Blockholders' Ownership and Audit Fees: The Impact of the Corporate Governance Model. *European Accounting Review*, 27(1), 149-172.
- Basil, A.N. (2018). Corporate governance and audit features: SMEs evidence. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 25(1), 163-179.
- Bebchuk, L.A., & Hamdani, A. (2009). The elusive quest for global governance standards, University of Pennsylvania. *Law Review*, 157(5), 1263-1317.
- Bedard, J.C., Johnstone, K.M. (2004), Earnings manipulation risk, corporate governance risk, and auditors' planning and pricing decisions. *The Accounting Review*, 79 (2), 277-304.
- Ben Ali, C., & Lesage, C. (2013). Audit pricing and nature of controlling shareholders: Evidence from France. *China Journal of Accounting Research*, 6(1), 21-34.
- Boo, E., & Sharma, D. (2008). Effect of Regulatory Oversight on the Association between Internal Governance Characteristics and Audit Fees. *Accounting and Finance*, 48 (1), 51-71.
- Bozec, R. & Dia, M. (2017). Monitoring function of the board and audit fees: contingent upon ownership concentration, *International Journal of Accounting & Information Management*, 25(1), 70-90.
- Brown, P., Beekes, W.A. & Verhoeven, P. (2011). Corporate Governance, Accounting and Finance: a review. *Accounting Finance*, 51(1), 96-172.
- Carcello, J.V., Hermanson, D.R., Neal, T.L. and Riley, R.R. (2002), Board Characteristics and Audit Fees. *Contemporary Accounting Research*, 19(3), 365-384.
- Cassell Cassell, C.A., Giroux, G.A., Myers, L.A., & Omer, T.C. (2012). The Effect of Corporate Governance on Auditor-Client Realignment. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 31(2), 167-188.
- Castro, W.B.L., Peleias, R.I., & da Silva, G.P. (2015). Determinants of Audit Fees: a Study in the Companies Listed on the BM & FBOVESPA, Brazil, *R. Cont. Fin. – USP*, São Paulo, 26(69), 261-273.
- Cohen, J., Gaynor, L.M., Krishnamoorthy, G. & Wright, A. (2011). The impact of auditor judgments of CEO influence on audit committee independence. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 30(4), 129-147.
- Cohen, J. R., & Hanno, D. M. (2000). Auditors' Consideration of Corporate Governance and Management Control Philosophy in Preplanning and Planning Judgments. *A Journal of Practice and Theory*, 19 (2), 133-146.

- Dalton, D.R., Daily, C.M., Ellstrand, A.E. & Johnson, J.L. (1998). Meta-analytic Reviews of Board Composition, Leadership Structure and Financial Performance. *Strategic Management Journal*, 19(3), 269-290.
- Darougheh Hazrati, F., Pahlevan, Z. (2015). The Impact of the level of earning management and audit fees an evidence from ISE. *Journal of Management Accounting*, 5(15), 55-67. (in Persian)
- DeAngelo, L. E. (1981). Auditor Size and Audit Quality. *Journal of Accounting and Economics*, 3(3), 183-199.
- Derakhshi, R., Badavar Nahandi, Y., Baradaran Hassanzadeh, R. (2015). The impact of ownership structure and financial structure on audit fees. *Journal of Audit Science*, 15(60), 93-113. (in Persian)
- Desender, K. A., Aguilera, R.V., Crespi-Cladera, R., & García Cestona, M.A. (2013). When Does Ownership Matter? Board Characteristics and Behavior. *Strategic Management Journal*, 34 (7), 823-842.
- Durisin, B., Puzone, F. (2009). Maturation of corporate governance research, 1993-2007: an assessment, *Corporate Governance: an International Review*, 17(3), 266-291.
- Ebrahimi, S.K., Peyvandi, M., Fakharmanesh, M.R. (2015). To Study the effect of company ownership structure on audit fee and opinion of independent auditors of companies, *Quarterly Financial Accounting Journal*, 6 (24), 59-78. (in Persian)
- Fan, J. P. H., & Wong, T. J. (2005). Do external auditors perform a corporate governance role in emerging markets? Evidence from East Asia. *Journal of Accounting Research*, 43 (1), 35-72.
- Farooq, M. U., Kazim, I., Usman, M., Ijaz Latif, M. (2018). Corporate Governance and Audit Fees: Evidence from a Developing Country. *Journal of Commerce and Social Sciences*, 12(1), 94-110.
- Francis, J.R. (1984). The effect of audit firm size on audit prices: a study of the Australian market. *Journal of Accounting and Economics*, 6(2), 133-51.
- Griffin, P. A., Lont, D. H., Sun, E. (2010). Agency Problems and Audit Fees: Further Tests of the Free Cash Flow Hypothesis. *Journal of Accounting & Finance*, 50(2), 321-350.
- Griffin, P.A. & Lontb, D.H. & Sunb, Y. (2008), Corporate Governance and Audit Fees: Evidence of Countervailing Relations. *Journal of Contemporary Accounting & Economic*, 4, 18-49.
- Harahap, J. O., & Prasetyo. A. B. (2018). Ownership structures and characteristics influence on audit fees. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 5(2), 160-167.
- Hassas Yeganeh, Y., Barzideh, F., Taghavifard, M.T., Farahmand Seyed Abadi, M. (2016). Investigating the impact of Mandatory Audit Firm Rotation on Audit Fee and Audit Market Competition. *Journal of Accounting & Auditing Review*, 23(3), 333-352. (in Persian)

- Hassas Yeganeh, Y., Dadashi, I., (2009). The impact of corporate governance on Client acceptance decisions and audit fees, *Journal of Management Accounting*, 2(1), 1-10. (in Persian)
- Hay, D.C., Knechel, W.R., & Ling, L. (2008). Evidence on the Impact of Internal Control and Corporate Governance on Audit Fees. *International Journal of Auditing*, 12(1), 9-24.
- Hay, D.C., Knechel, W.R., & Wong, N. (2006). Fees: A Meta-analysis of the effect of supply and demand attributes, *Contemporary Accounting Research*, 23(1), 141-191.
- Khodadadi, V., Ghorbani, R., Khansari, N. (2014), Investigating the Effect of Ownership Structure on Audit. *Journal of Accounting & Auditing Review*, 21(1), 57-72. (in Persian)
- Kosnik, R.D. (1987). Greenmail: A Study of Board Performance in Corporate Governance. *Administrative Science Quarterly*, 32(2), 163-185.
- Lam, K.C. (1998). *Risk Adjusted Audit Pricing: Theory and Empirical Evidence*. Ph.D thesis, University of Toronto.
- Lari Dasht Bayaz, M., Oradi, J. (2017). The Investigation of the Association between CEO Tenure and Financial Expertise to Audit Fee. *Journal of Accounting & Auditing Review*, 24(1), 81-102. (in Persian)
- Leventis, S., & Dimitropoulos, P.E. (2010). Audit Pricing, Quality of Earnings and Board Independence: The Case of the Athens Stock Exchange. *Advances in Accounting, Incorporating Advances in International Accounting*, 26, 325-332.
- Lifschutz, S., Jacobi, A., & Feldshtein, S. (2010). Corporate Governance Characteristics and External Audit Fees. *International Journal of Business and Management*, 5(3), 109-116.
- Malekian, E., Ahmadpour, A., Talebtabar Ahangar, M. (2013). The Relationship between Some Corporate Governance, Audit Fees and Ownership of Companies Listed in Tehran Stock Exchange. *Journal of Financial Accounting Researches*, 4 (4), 37-50. (in Persian)
- Mehrabanpour, M., Jandaghi Ghomi, M., Rajabbeyki, M.A. (2018), Social Capital and Audit Fees. *Journal of Accounting and Auditing Review*, 25 (2), 269-288. (in Persian)
- Mitra, S., Hossain, M., & Deis, D. R. (2007). The empirical relationship between ownership characteristics and audit fees. *Review of Quantitative Finance & Accounting*, 28(2), 257-285.
- Nikbakht., M. R., Tanani, M. (2013). Test of Factors Influencing Financial Audit Fees. *Journal of Financial Accounting Researches*, 2 (2), 111-132. (in Persian)
- Mitra, S., Jaggi, B., & Al-Hayale, T. (2019). Managerial overconfidence, ability, firm-governance & audit fees, *Review of Quantitative Finance & Accounting*, 52(3), 841-870.
- Mohammad Azadi, Z., Mohammadi, E. (2015). Institutional ownership, ownership concentration and audit fees. *Journal of Audit Science*, 15(60), 165-176. (in Persian)
- Mohseni, A., Bakhtiari, I. (2018). The Relationship between Corporate Governance Mechanisms and Audit Fees. *5th National Conference on Applied Research in Management and Accounting*, Tehran, Iranian Management Association. (in Persian)

- Moradi, M., Mohaghegh, F. (2017). Corporate Governance and the Relation between Product Market Competition and Audit Fees. *Journal of Empirical Research in Accounting*, 7 (2), 33-52. (in Persian)
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (1999). *OECD Principles of Corporate Governance*, Meeting of the OECD Council at Ministerial Level.
- O'Sullivan, N. (2000). The Impact of Board Composition and Ownership on Audit Quality: Evidence From Large Uk Companies. *British Accounting Review*, 32 (4), 397-414.
- Rahman Khan, A., Mahboob Hossain, D., & Siddiqui, J. (2011). Ownership concentration and audit fees: The case of an emerging economy. *Advances in Accounting*, 27(1), 125-131.
- Rajabi, R., Ghorbani, M., Shabani, K. (2015). The Relationship between audit fees, earnings quality and board independence. *Journal of Audit Science*, 15(59), 109-126. (in Persian)
- Rajabi, R., Mohammadi Khoshouei, H. (2009). Agency Costs & Independent Audit Services Pricing. *Journal of Accounting & Auditing Review*, 15(4), 35-52. (in Persian)
- Sadegh Nejad, S., Nonahal Nahr, A.A. (2017). The Relationship between Firm Size, Institutional Ownership and Board Independence with Audit Fee. *The 2nd International Conference on Management and Accounting*. Tehran, Salehan Institute of Higher Education. (in Persian)
- Sahbay Ghorghi, E., Lari Dashtebayazi, M., & Fakoor Saghieh, A.M. (2019). Auditor Reporting and Audit Fees: The role of Business Strategies. *Journal of Accounting and Auditing Review*, 26 (4), 517-543. (in Persian)
- Salehi, M., Lari Dasht Bayaz, M., Vazifehdan, N. (2019). The Relationship between managers rotation and audit fees. *Journal of Audit Science*, 19 (74), 53-75. (in Persian)
- Simunic, D. A. (1984). Auditing, consulting and auditor independence. *Journal of Accounting Research*, 22(4), 679-702.
- Tsui, J., Jaggi, B., & Gul, F. (2001), CEO domination, discretionary accruals and audit fees, *Journal of Accounting, Auditing and Finance*, 16(2), 189-207.
- Urhoghide, R., Emeni, F. K. (2014). Corporate Governance and Audit Fee Determination in Nigeria. *ESUT Journal of Accountancy*, 5 (2), 101-108.
- Wallace, W. (1987). The Economic Role of the Audit in Free and Regulated Market. *A Review, Research in Accounting Regulation*, 1, 7-34.
- Wallace, W. A. (1984). *A Time Series Analysis of the Effect of Internal Audit Activities on External Audit Fees*. Altamonte Spring, FL: The Institute of Internal Auditors.
- Watts, R. L., & Zimmerman, J. L. (1983). Agency problems, auditing, and the theory of the firm: some evidence. *Journal of Law and Economics*, 26(3), 613-633.
- Weisbach, M.S., & Hermalin, B.E. (2003). Boards of directors as an endogenously determined institution: a survey of the economic literature. *Economic Policy Review*, 9(1), 7-26.
- World Bank. (1999). Corporate Governance: Framework for Implementation, Overview, www.worldbank.org

- Wu, X. (2012). Corporate governance and audit fees: Evidence from companies listed on the Shanghai Stock Exchange. *China Journal of Accounting Research*, 5(4), 321-342.
- Yatim, P. (2006). *Internal Governance Structures, Board Ethnicity and External Audit Fees of Malaysian Listed Firms*. Dissertation for the Ph.D. Degree.
- Yazdi, A.H. (2017). *The effect of Governmental Ownership on the relationship between Auditor Size and Audit Services Pricing*. Master Thesis in Accounting, Islamic Azad University, Tehran North Branch. (in Persian)
- Zahra, S.A., & Pearce, J.A. (1989). Board of directors and corporate financial performance. *Journal of Management*, 15(2), 291-334.